

ELKÉPZELT NEMZETEK – KULTURÁLIS EMLÉKEZET A KAUKÁZUS TÉRSÉGÉRŐL

*JELIGE: anderson
A dolgozat lezárva: 2023. január 10.*

TARTALOMJEGYZÉK

1.	BEVEZETÉS	3
1.1.	FORRÁSOK	5
1.2.	ELMÉLETI KONCEPCIÓ	9
2.	A KAUKÁZUS-HEGYSÉG, VALAMINT NÉPEINEK TÖRTÉNETE A NACIONALIZMUS HAJNALÁN	12
3.	ELKÉPZELT KÖZÖSSÉGEK A FORRÁSOK ALAPJÁN	16
3.1.	A KAUKÁZUS AZ OROSZ IRODALOMBAN	16
3.1.1.	Alekszandr Szergejevics Puskin (1799–1837)	16
3.1.2.	Mihail Jurjevics Lermontov (1814–1841)	20
3.1.3.	Lev Nyikolajevics Tolsztoj (1828–1910)	23
3.2.	A KAUKÁZUS A NYUGATI UTAZÁSI IRODALOMBAN	24
3.2.1.	Adam Olearius (1599–1671)	24
3.2.2.	Baron August von Haxthausen (1792–1866)	25
3.2.3.	Déchy Mór (1851–1917)	27
3.2.4.	Robert Ker Porter (1777–1842)	28
3.3.	A FORRÁSOK ELEMZÉSE ÉS TESZTELÉSE AZ ELMÉLETI KONCEPCIÓ ALAPJÁN	29
4.	ÖSSZEGZÉS	32
	FELHASZNÁLT FORRÁSOK	34
	FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM	35
	LEXIKON	38

1. BEVEZETÉS

Dolgozatunk célja az, hogy választ találjak arra a kérdésre, hogy a nacionalizmus koncepciója – mint elemzési módszer – alapján a Kaukázus népeire 19. században hogyan tekintettek a nyugat-európai és közép-kelet-európai (így magyar) utazók, valamint az orosz irodalom meghatározó alkotói. Az *elképzelt közösségek* koncepció mennyire alkalmazható az Európa és Ázsia határán¹ elterülő kaukázusi kis népekre, akik részben ősi keresztény népek, részben pedig még a nemzetté válás előtti muszlim valláshoz tartozó nomád vagy hegyi népekként lakták be a Kaukázust? Különösen érdekes e kérdés feldolgozása a nyugati utazók és az orosz írók, költők szempontjából, hiszen ők külső megfigyelő szemszögéből, tehát kívülről „képzelték” el a Kaukázus népeinek és kultúráinak a világát.

Dolgozatom ezeket az elképzelt közösségeket, ezeket a később fizikai határokkal és nemzettudattal rendelkező országokat lakóit szeretné előző módon megismerni, akik a Szovjetunió összeomlását követően is véres háborúkat vívtak egymással vagy éppen Oroszországgal.² A dolgozat magáénak vallja elsődlegesen Benedict Anderson koncepcióját az elképzelt közösségekről de mellette a braudeli koncepció azon tézisének is, amely a hosszú időtartamra vonatkozik.³ Ugyanis, a mindig látványos, de leginkább csalóka eseménytörténet helyett az évszázadok lassú változásának a vizsgálata a célravezető, ha valamit meg szeretnénk alaposabban érteni és ismerni.

Szeretnénk tehát betekintést nyújtani abba, hogy melyek azok a kívülről látható és a külső szemlélő szempontjából fontos egykori és/vagy jelenkori nemzeti sajátosságok, karakterek, amelyek meghatározóak voltak mind az inkább tudományos/informatív utazási irodalomban, mind az irodalmat meghatározó képzelet világában. Ezek az elemek megegyeznek-e vagy sok esetben különbözőek? A 19. századi orosz hódítás egybeesett a nacionalizmus időszakával, így a történelmi, kulturális és vallási gyökerek felértékelődtek a

¹ A mai napig más és más megközelítés létezik arra, hogy az Észak- és Dél-Kaukázus politikai értelemben Európához vagy inkább Ázsiához áll közelebb. Természetesen a dolgozatban bemutatásra kerülő itt élő népek sokszínű kultúrája, valamint eltérő, de az orosz hódítás következtében egyezőségeket is tartalmazó történelmük is nehezíti ennek a kérdésnek a megnyugtató eldöntését.

² lásd:

Első csecsen háború (1994–1996), amely a csecsenek függetlenségi törekvése volt Oroszországgal szemben. Azerbajdzsán és Örményország háborúja (1988–1994) a főként örmények lakta Hegyi-Karabahért. A háború 2020-ban kiújult, amelynek következményeként jelentős azeri előrenyomulás történt a *de facto* Hegyi-Karabah Köztársaság területének rovására.

³ A braudeli (Fernand Braudel: 1902–1985) koncepció 1972-ben már megjelent a *Századok* folyóiratban: BRAUDEL, Fernand: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. Századok 1972/4–5, 988–1012.

2007-ben a L'Harmattan Kiadó gondozásában jelent meg: Fernand BRAUDEL: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk.: BENDA Gyula és SZEKERES András. L'Harmattan-Atelier. Bp., 2007.

Kaukázus népei körében is. Elkezdődött a nemzeti nyelvek művelése, amelynek előzményeként és következményeként is elfogadható a könyvnyomtatás elterjedése a térségben⁴. Az identitás kialakításához segítséget adhatott az egymástól való különbözőség artikulálása is, amely különös ismertetőjegye volt a vallásilag és etnikailag megosztott Kaukázus térségének. A cél tehát az, hogy az útibeszámolók és az irodalmi alkotások segítségével rábukkanjunk a kialakuló és feltételezett *nemzeti* karakterekre, amelyeket forrásaink, az útleírások és a szépirodalom ad közre a külső megfigyelő szemszögéből. Azért ezeket választottuk forrásként, mert közös bennük a térség bemutatásának módja, hiszen nem ottlakóként vagy egy *őslakos* szemszögéből szólalnak meg, így tehát *kívülről* történik a bemutatás. Míg az útleírásoknak van egy sajátos szakmai/tudományos karakterisztikája, közben nagyban támaszkodnak egy idilli, *elképzel*t társadalmi képre. Az utazások háttérében a 19. században a „mesés kelet” (vö. orientalizmus) megtapasztalása áll, addig az irodalmi művek maguknak az elképzelt világnak, az *imaginációnak* a kifejeződései.

A célkitűzésekből fakadnak a kutatási kérdések, amelyek többek között a forrásokban megjelenő Kaukázus-képet, és annak népeit kívánja elemezni a *nemzeti* fejlődésüket illetően. Az elemzésben a dolgozat igyekszik összehasonlítás alapján is megállapításokat tenni. Így az észak-kaukázusi csecsen és a dél-kaukázusi azeri (kaukázusi türk/tatár) muszlim népről írtak kerülnek összehasonlításra az ugyancsak déli területen élő keresztény grúz és örmény közösségekkel összefüggésben. Az elemzés tehát arra is szeretne kitérni, hogy a legelemibb identitást befolyásoló tényezők közül, a vallás és nyelv milyen hatást gyakoroltak a megjelölt népek esetében. Ez abban az esetben lehetséges, ha a források megkülönböztetik ezen népeket valamilyen „ismertető jegy” alapján, hiszen előfordulhat az is, hogy a távoli utazók és irodalmárok csak *kaukázusiaknak* vagy egyéb más összefoglaló névvel illetik az ott élőket. Fontos kiemelni, hogy nem feltétlenül egyező képet fogunk kapni a *nemzet tagjaiban* megjelenő

⁴ Az örmények könyvnyomtatással – az államiság hiánya és a muszlim fennhatóság miatt – először nem a Kaukázusban, hanem Velencében próbálkoztak 1512-ben. Az azonban bizonyos, hogy az ecsmiadzini (ma: Örményország) klérus, egyes esetekben közvetlenül a katolikosz (örmény apostoli egyház főpapja) volt a könyvnyomtatás fő szorgalmazója. Így az örmény közösség diaszpóra jellege is tetten érhető a könyvnyomtatás tárgyalásánál is, hiszen a szellemi kiindulópontja a kaukázusi klérus volt, de gyakorlati megvalósulási helye a térségen kívüli. Az első örmény nyelvű *Bibliát* is 1666–1668 között Amszterdamban nyomtatta ki Voszkan Erevanci püspök, az új-dzsulfai (ma: Iszfahn városrésze, Irán) kereskedők anyagi támogatásával. PEHLIVANIAN, 2021. 49–60.

A grúziai könyvnyomtatás Rómában vette kezdetét, Tifliszben pedig 1705-ben alapított nyomdát VI. Vahtang fejedelem (1675–1737). Itt nyomtatták ki először a grúz irodalom egyik korai művét Sota Rusztavelitől (1172–1216) *A tigrisbőrös lovag* c. költeményt.

A két kaukázusi nép könyvnyomtatási előzményeiben közös Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702) erdélyi nyomdász és betűöntő tevékenysége, aki Amszterdamban kiöntötte az első örmény és grúz gyházi betűmintákat. BARAMIDZE, 1972. 303–304.

képpel, de ezek összevetése további vizsgálatokat alapozhatnak meg. Ennek alapján kérdésként fogalmaztuk meg, hogy:

1. Hogyan vélekedett, milyennek írta le az orosz irodalom és a különböző nemzetek utazói a Kaukázus térségét és népeit? Tettek-e különbséget népcsoportok alapján?
2. Milyen jellegzetességek – kulturális, vallási, gazdasági, életmódbeli – figyelhetők meg a születőben lévő *nemzeteket* illetően?
3. Felfedezhető-e a forrásokban a keresztény és a muszlim vallású népek *nemzetté* szerveződésének esetleges állomásai, evolúciója? Van-e valamilyen eltérés a vallási identitásnak köszönhetően? Ha igen, honnan eredeztethető?
4. Eltérő vagy éppen egyező a Kaukázus népeinek *nemzeti* fejlődése a források alapján a 19. században, illetve a 20. század első harmadában?
5. A kaukázusi *nemzetek* mint *elképzelt közösségek* mennyiben a cári Oroszország, és mennyiben a Szovjetunió konstrukciója?

Hipotézisünk szerint a vizsgálatba bevont források, és azok feldolgozása során alkalmazott elméleti koncepció rávilágít arra, hogy a kaukázusi nemzetfejlődést az orosz hódítás ösztönözte, függetlenül a korszellemtől.

Kutatásunk azért is hiányt pótló, mert a nyugat-európai utazók mellett magyar szerzőtől származó utazási irodalmat, továbbá orosz irodalmi műveket is használunk, s mindezeket elméleti koncepció feldolgozásával értelmezzük.

1.1. FORRÁSOK

A források tekintetében rendszerezésre van szükség. A kutatás céljának és módszerének leginkább megfelelő megkülönböztetés a szerző kiléte lesz. Azért szükséges ez a fajta kategorizálás, mert a 19. századi orosz hódítás nyomán – amelyet a bemutatásra kerülő orosz irodalom is megörökített – teljesen máshogy tekint a meghódított kaukázusi népekre, mint egy nyugat-európai vagy egy magyar utazó, akik nincsenek ily módon közvetlenül érintve. Tehát elemzésünk első felében az orosz szerzők szépirodalmi munkáit és útirajzait vizsgáljuk meg, míg a második felében az orosz hódítást csak kívülről szemlélő, ebből adódóan – feltételezésünk szerint – inkább a reális és a valósághoz közelebb álló utazók és kutatók munkáiból dolgozunk. Ezt a két forráscsoportot ismertetve és feldolgozva próbálunk az andersoni *elképzelt közösségek* modell alapján (l. 1.2. *Elméleti koncepció*) közelebb kerülni

ahhoz az árnyaltabb képhez, ami alapján felfejthető az itt élő népek karaktere és identitása egy új perspektívából: a külső megfigyelő szemszögéből.⁵

Az első primer forráscsoport tehát az orosz irodalom művei azoktól a szerzőktől, akik jártak, illetve írtak is a Kaukázusról:

1. Alekszandr Szergejevics Puskin (1799–1837)
 - a. A delibás (Делибаш [delibas])
 - b. A hógörgeteg (Обвал [obval])
 - c. A Kaukázus (Кавказ [kavkaz])
 - d. Erzerumi utazás (Путешествие в Арзрум [putesesztvije v arzum])
 - e. Grúzia dombjain fekszik az éjszakai homály... (На холмах Грузии лежит ночная мгла... [na holmah gruzi lezsit nocsnaja mgl])
 - f. Kolostor a Kazbeken (Монастырь на Казбеке [monasztür na kazbeke])
2. Lev Nyikolajevics Tolsztoj (1828–1910)
 - a. A kaukázusi fogoly (Кавказский пленник [kavkazszkij plennik])
3. Mihail Jurjevics Lermontov (1814–1841)
 - a. A cserkesz-fiú (Мцыри [mcüri])
 - b. Izmail bég (Измаил-Бей [izmail-beij])

Az irodalmi művek használata nem olyan megszokott a történettudományban, de fontos szerepet tölthetnek be. Ahhoz, hogy rálátást szerezzük az emberi közösségek működésére, értékeire szükséges a minél többretű informálódás, ebben lehet segítségünkre a szépirodalom. Hiszen milyen hiányos ismereteink lennének az antik világról, ha figyelmen kívül hagynánk az irodalmat.⁶

Az orosz irodalom Kaukázusról szóló versei és elbeszélései a külső megfigyelő szemszögéből, továbbá az orosz birodalmi perspektívából és narrációból szemlélte a frissen meghódított, és a civilizációra *váró* vidéket és számtalan lakóit. A legszembetűnőbb a Kaukázus földrajzi elhelyezésénél az, hogy ugyan a térség Európa és Ázsia határán fekszik, a szerzők következetesen a negatív sztereotípiával rendelkező Ázsiához sorolják azt. Így alkotva meg azt a kétosztatú világképet, amely a jó–rossz, fejlett–elmaradott, kulturált–kulturálatlan koordináta rendszerben az orosz hódítást legitimálja, sőt civilizációs misszióvá avanzsálja.⁷

⁵ Így a későbbiekben lehetőséget kaphatunk arra, hogy a külső megfigyelő és a belső *nemzeti* önképét össze lehessen vetni, amely újabb kutatások anyagát és tárgyát képezhetik.

⁶ TAYLOR, 1938. 459–461.

⁷ THOMPSON, 2015. 112.

Az orosz írók a cári katona és tiszt szemszögéből mutatják be a Kaukázust. A hőssé váló katonák a *vad vidékek* lakói ellenére sikeresen tudják végrehajtani a hódítással járó küzdelmeket, kihívásokat. Ez a felfogás szöges ellentétben áll azokkal az utazókkal, akik – foglalkozásukból is adódóan – rendszerint kutatóként vagy üzletemberként utazzák és járják be a centrum országaitól keletre eső vidékeket. Ebből fakad az, hogy az előbbi perspektívából az őslakosok szinte kivétel nélkül primitívek, akiken azért kell uralkodni, hogy segítséggel előre tudjanak lépni. A szűk kivételt azok képviselik a művekben, akik együttműködnek az orosz katonasággal, illetve keresztények. A grúz és örmény népek kiterjedt és régre visszavezethető történelme ismeretes volt az orosz szerzők számára, de ez nem sokat számított a pozitív diszkriminációnál. A szövegeknél nem érhető tetten az, hogy Oroszország számára gazdasági vagy politikai hasznot hozna a terület. Inkább az említett elmaradottságot és a civilizációs missziót jelenítik meg, hiszen Puskin és Lermontov művei ezen célnak felelnek meg, ezért is íródtak. Ennek nyomán érezheti a korabeli olvasó, hogy a Birodalom kulturálisan is valóban Európához tartozik.⁸

Az orosz szemszögből *nyugati* utazók munkái, tehát a nem orosz szerzők képezik forráscsoportunk és elemzésünk második ütemét. Ettől a forráscsoporttól várjuk azokat a megállításokat, amik közelebb állnak a valósághoz azáltal, hogy nem kívánnak birodalmi törekvéseknek megfelelni, hiszen itt kapnak helyet a tudósok megállapításai, útleírásai. Igyekeztünk a szerzők kiválasztásánál figyelni arra, hogy lehetőleg különbözőek legyenek, így mélyítve az elemzés lehetőségét.⁹

A második primer forráscsoport szerzői és művei:

1. Adam Olearius (1599–1671)
 - a. Orosz földön át Perzsiába (Moscowitische und Persische Reise)
2. Baron August von Haxthausen (1792–1866)
 - a. Transzkaukázus és a Kaukázus törzsei (Transcaucasia and the Tribes of the Caucasus)
3. Déchy Mór (1851–1917)
 - a. Kutatásaim és élményeim a kaukázusi havasokban
4. Robert Ker Porter (1777–1842)

⁸ THOMPSON, 2015. 113.

⁹ Olearius a nacionalizmus korszaka előtt járt a Kaukázusban. Haxthausen cári megbízásból írt. Déchy magyar geográfusként járta be a vidéket, így társadalomföldrajzi szempontból kiemelendő. Porter pedig ősi civilizációk után kutatott.

a. Utazások Grúziában Perzsiában, Örményországban, az ókori Babilóniában
(Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylon)

Az utazások során létrejövő szövegeket, beszámolókat többféleképpen is ismerhetjük és csoportosíthatjuk. A *Világirodalmi Lexikon* szerint az utazási irodalom¹⁰ fő műfajai az útirajz¹¹ és az útleírás¹².¹³ Ennek alapján az utazási irodalom mindenképpen egy olyan reflexió megnyilvánulása egy adott országról vagy területről, amely rögzíti az ott megélt tapasztalatokat, így értelmezhetőek szubjektív primer forrásként. Ennek következtében fontos tudást ad közre nemcsak a célszóról, hanem az utazó kultúrájáról és koráról is.¹⁴

Az európai utazási irodalom kezdetét Marco Polo (1254–1324) velencei kereskedő munkásságához kötjük, aki többek között *A világ csodáinak* c.¹⁵ könyvében beszámolt¹⁶ távolkeleti tapasztalatairól, és útja során elhaladt a Kaukázustól délre fekvő Ararát mellett. Marco Polo tevékenysége előremutató és meghatározó volt a későbbi korokban is. A középkort a felfedezések kora követte, amikor is az emberek a világ szisztematikus megértésére törekedtek.¹⁷ A leghíresebb közülük Kolumbusz Kristóf (1451–1506) és Magellán Ferdinánd (1480–1521), akik nyomán a felfedezések és az utazások során a dokumentálás jelentősége felértékelődött a 16. századtól kezdve. Az utazások legtöbbször politikai és gazdasági megfontolásúak voltak, így a megbízó ennek értelmében eredményeket, jelentéseket és térképeket is vártak el.¹⁸

Az ipari forradalom 18. századi megjelenése, valamint 19. századi kibontakozása megváltoztatta az utazási irodalmat is. A technikai vívmányoknak (l. vasút) és az infrastruktúra (l. utak, postakocsrendszer) javulása nyomán az utazások lerövidültek, többek számára nyílt lehetőség az utazásra, valamint az olvasóközönség is szélesedett.¹⁹ Míg a 18. században az utazás indítéka elsődleges indítéka a saját művelődés, valamint más városok és kulturális helyszínek megismerése volt, a 19. században már a természet iránti érdeklődés ébredt fel. Ennek az új megközelítésnek az útikönyvek voltak a termékei, amelynek első úttörője John

¹⁰ Szűkebb értelemben a valódi utazásokkal kapcsolatos irodalmi alkotások összessége.

¹¹ Az író személyes benyomásait, hangulatait, gondolatait állítja előtérbe.

¹² Olyan beszámoló valamely utazás élményeiről, amely a tapasztalatok objektív, tudományos igényeknek is megfelelő bemutatására törekszik.

¹³ KIRÁLY–SZERDAHELYI, 1986. 216; 242; 249.

¹⁴ MIHÁLYI, <https://ujkor.hu/content/az-utleiras-mint-torteneti-forras> (2022. 12. 27.)

¹⁵ eredeti címe: *Livres des Merveilles du Monde*. Magyarul megjelent: *Marco Polo utatazásai*. Szerk.: VAJDA Endre. Osiris Kiadó. 2003.

<https://www.szaktars.hu/osiris/view/vajda-endre-szerk-marco-polo-utazasai-2003/?pg=4&layout=s> (2022. 12. 27.)

¹⁶ 1295-ben visszatért Velencébe, könyve pedig 1477-ben jelent meg nyomtatásban.

¹⁷ LÖSCHBURG, 1977. 49.

¹⁸ HULME–YOUNGS, 2002. 3–4.

¹⁹ LÖSCHBURG, 1977. 140.

Murray volt, aki könyvsorozatokban mutatta be Európa, Ázsia és Észak-Afrika egyes területeit.²⁰

Mint ahogy láthattuk, a 19. századra az utazás és annak leírása egyre több formát és célt öltött magára, így szükséges annak megvizsgálása, hogy hogyan lehet ezeket a műveket rendszerezni. Manfred Link a fikcionalitás mértéke szerint négy kategóriát alkotott meg: 1. *útikönyvek*, amelyek az utazásról szóló beszámoló helyett inkább az utazásra készítik fel az olvasót; 2. *tudományos útleírások, felfedezésekről és kutatásokról szóló beszámolók*, amelyek tájékoztatnak, beszámolnak a tapasztaltakról; 3. *utazási naplók, személyes beszámolók, leírások és elbeszélések*, amelyek személyes hangvételük miatt átmenetet képeznek a tudományos igényű munkák és a szépirodalom között; 4. *utazási történetek és regények*: egy (megélt vagy fiktív) utazás képezi e művek központi motívumát.²¹ Ez a fajta felosztás lehetőséget teremt a dolgozatban arra, hogy a megkülönböztessük a Kaukázus területéről szóló munkák célját és mondanivalóját. Ennek alapján az orosz irodalmi munkák (első forráscsoport) a 3–4., míg az európai utazók munkái (második forráscsoport) a 2–3. kategóriához tartozóak lesznek.

1.2. ELMÉLETI KONCEPCIÓ

Benedict Anderson (1936–2015) *Elképzelt közösségek – Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről* c.²² munkája alapján alkottuk meg elméleti koncepciónkat. Azért is használjuk Anderson ezen munkáját és megközelítését, mert egyetértünk azzal a címben is megjelenő alapgondolatával, hogy a *nemzet* az elképzelés által jöhet létre. Ez a meglátás különösen hasznos lehet feltételezésünk szerint a Kaukázus esetében, a források értelmezésekor. A továbbiakban ezt az elméletet járjuk körül.²³

Ahogy a cím is közreadja, Anderson megállapításnak újdonsága abban rejlik, hogy mint minden olyan közösség, amely nem személyes kapcsolatokon alapul²⁴, elképzelt. Először is egy *nemzet* közössége területileg behatároltnak képzelik el magát, határvidékein túl pedig más

²⁰ Bővebben a Murray-kézikönyvek eredetéről: John MURRAY IV. *The Origin and History of Murray's Handbooks for Travellers*. In.: *Uő. John Murray III. 1808–1892, A Brief Memoir*. John Murray Publisher. 1919, 39–50.

²¹ LINK, 1963. 7–12.

²² Első kiadása: ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso Books, 1983.

Magyar nyelven megjelent és a dolgozatban is használt kiadása: Bendeict ANDERSON: *Elképzelt közösségek – Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, L'Harmattan–Alelier, 2006.

²³ Magyar történettudomány is kimerítően foglalkozott az andersoni szemlélettel. Ezek közül kiemelkedő: PETRÁS Éva: *Kisajátított idő, kisajátított tér – Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. In. Pannonhalmi Szemle, 2008(3), 138–143. Petrás Éva recenziójában is kiemeli Anderson munkájában azt, hogy „[...] az összehasonlító nacionalizmuskutatás esettanulmányai és a nacionalizmus elméleti modellje révén a nemzeti önmegértés újabb lehetőségét kínálja számunkra [...]”

²⁴ Tehát a közösség nagyságából adódóan nem ismerhet mindenki mindenkit.

nemzetek élnek. Másodszor is a közösség szuverénnek, tehát önrendelkezésre képesnek képze-
li el magát. Végül pedig közösségként képze-
lik el magukat, hiszen a bajtársiasság és a
testvériesség jegyében harcolhatnak a *nemzet* tagjai egymásért vagy a közös ellenség ellen,
vállalva a halált is.²⁵ Egy nép tagjait tehát az formálja közösséggé, hogy elfogadják a *nemzeti*
közösségi létet, illetve azt képzeletükben meg is alkotják. Ez a gondolat kiegészíti a korábban
csak történeti feltételeket, adottságokat felsorakoztató nacionalizmuselméleteket. A
nacionalizmus szó használata az alcím-
ben magyarázatra szorul a magyar fordításban, ugyanis
ez alatt a szerző a modern nemzeteszményt érti. „*Abban a korban, amikor haladó, kozmopolita*
(főleg európai?) értelmiségi rétegek általában a nacionalizmus – a Másikkal szemben érzett
félelemből és gyűlöletből fakadó – szinte patológikus karakterét, valamint a rasszizmussal való
rokonságát hangsúlyozzák, hasznos, ha emlékeztetjük magunkat arra, hogy a nemzet szeretetet,
és gyakran mélységesen önfeláldozó szeretetet is indukált.”²⁶

A kötet bevezetőjének lábjegyzetében a magyar fordítást elkészítő Sonkoly Gábor a
címről, és ezáltal a kötet értelmezését illetően meghatározó megállapítást tesz. Azt írja, hogy a
képzelt jelző használata „[...] inkább a közösség bármely körülmények között létrehozható, a
hagyományokat csak utólagosan a közösség létének igazolásába integráló jellegére utal.”²⁷
Míg az *elképzelt* jelző választásával a fordító, az andersoni mondanivaló lényegét adja közre,
amely a nemzet megkonstruálásakor a hagyományt és a körülményeket sem hagyja figyelmen
kívül. Ugyanis a „[...] a *nemzeti* identitás a közös képzelet működésének a folyamatosságában
és a folyamatosság fenntartásában rejlik. [...]”²⁸

Anderson a nacionalizmus – 18. század végén történő – megjelenése előtti időkig két
kulturális rendszert különböztet meg: a vallási közösségeket és a dinasztikus birodalmakat.
Ezek a nacionalizmus előtt magától értetődő értelmezési tartománynak számítottak. Ezek
töredeznek fel először Nyugat-Európában a 17–18. században, aztán később a világ több
pontján is. Anderson szerint a könyvnyomtatás (a nyomtatáskapitalizmus) és az ipari/társadalmi
változások ösztönözték azt a tudati fordulatot, amelyek lebontották azt a fogalmi keretet,
amelyen belül az európai emberek értelmezték helyüket a világban és a társadalomban. A
társadalmi változások a 19. században koncentráálódtak, amelynek alapja a közös írott és beszélt
nyelv volt. A nyomtatás²⁹ által váltak elgondolhatóvá a nyelvi közösségek, amelyek később a

²⁵ ANDERSON, 2006. 21.

²⁶ ANDERSON, 2006. 120.

Kiemelés tőle: PÁPAY, 2007. 41–43.

²⁷ ANDERSON, 2006. 11.

²⁸ BAKK, 2017. 6.

²⁹ Itt ugyanúgy gondoljunk egy adott nép nyelven kiadott könyvre, sajtótermékre, és a külföldi utazók által kiadott
útleírásokra, vagy éppen egy népről szóló szépirodalmi műve.

nemzet fogalma által társadalmi és politikai jelentőséggel kezdtek rendelkezni.³⁰ Meglátása szerint a *nemzeti* eszmének a legjelentősebb ösztönzője a modern nyelvi közösségek létrejötte. Ugyanis amikor a könyvnyomtatás által „[...] az emberi nyelv végzetes diverzitása felé irányult, ez a tény megteremtette az elképzelt közösségek egy új formájának a lehetőségét, amely alapmorfológiájában a modern nemzet számára készítette elő a terepet.”³¹ Tehát amikor ezen egyezőségüket a népek felismerték és tudatosan kezdték művelni, akkor indult meg az a fajta modern³² értelemben vett identitásfejlődés, amely később a *nemzettudat* elképzeléséhez segítette őket.³³ Tanulságos az egykori együvé tartozást jelentő türk nyelveknek a 20. századi változásai az írásjegyek alapján, hiszen ez a nyelvcsalád olyan nyelvekből állt, amelyek kölcsönösen érthetőek és leírhatóak voltak az arab írásjelekkel az említett civilizáción belül. Törökország, Mustafa Kemal Atatürk vezetésével (1923–1938) a nacionalizmus, a nyugatosodás és az iszlámmal való önazonosulás gyöngítése érdekében kötelezővé tette a latin ábécé használatát.³⁴ Ezt a mintát követte a Szovjetunió is, amely először az iszlámmal ellenben szintén a latin ábécét tette kötelezővé a türk tagköztársaságokban, majd az 1930-as években Joszif Sztálin irányítása alatt (1922–1953), az oroszosítás szándékával bevezettette a cirill ábécét.³⁵

A korábban említett példák alapján kézzelfogható Anderson megfigyelése a 19. század második felét illetően. Ekkorra teszi az ún. *hivatali nacionalizmust*, amely a nemzet és a dinasztikus birodalom szándékolt egyesítésére törekedett. A nacionalizmus megerősödése egyértelműen erre az időszakra tehető, és ezt a körülménnyel a dinasztiaknak is számolniuk kellett. Így például a Romanov-ház uralkodóinak azzal a problémával kellett megküzdeniük, hogy legitimitásuknak semmi köze nem volt a nemzeti hovatartozáshoz. Ugyanis lettek, németek, finnek, örmények, grúzok stb. és egyéb más kaukázusi népek felett uralkodtak. III. Sándor cár (1881–1894) igazi megtestesítője volt a *hivatali nacionalizmus*nak. A birodalomban erősödő nacionalizmus miatt lebontotta az I. Miklós cár³⁶ (1825–1855) és II. Sándor cár (1855–1881) alatt kiépülő, a Kaukázus déli részén kiépülő toleranciát. 1885-ben megkezdődött az erőszakos oroszosítás először a balti államokban, majd Lengyelországban és a Kaukázuson túl is. A terület kormányzója, Alekszandr Mihajlovics Dondukov-Korszakov (1882–1890)

³⁰ ANDERSON, 2006. 26–33.

³¹ ANDERSON, 2006. 50.

³² Az andersoni modellben – ahogy arról már szó esett – az archaikusabb modell a vallási és a birodalmi keret volt.

³³ Természetesen Anderson ezen megállapításainál nem hagyja figyelmen kívül a nemzeti hagyományokat és a politikai/történelmi körülményeket sem.

³⁴ KOHN, 1962. 23.

³⁵ SETON-WATSON, 1977. 317.

³⁶ Biztosította a teljes vallásszabadságot és az intézményi autonómiát.

elrendelte az örmény plébániaiskolák felváltását az orosz iskolákkal, amely ötszáz iskola bezárását jelentette, így radikalizálva az örmény értelmiséget, amelynek következményeként létrejöttek Hnchak és a Dasnak³⁷ forradalmi szervezetei. 1886-ban Konstantin Pobedonostsev – az ortodox egyház felügyelője – arra figyelmeztette az udvart, hogy az örmények és a grúzok arra töreksenek, hogy megszabaduljanak az orosz kultúrától és táplálják nemzeti függetlenségüket. Ennek következtében további iskolákat záratott be, az egyházi ingatlanokat pedig le kívánták foglalni, majd betiltották az *örmény nép* és *örmény nemzet* kifejezés használatát³⁸ a sajtóban.³⁹ Ahogy láthatjuk, a *hivatali nacionalizmus* egy tünetre adott válasz volt, amely még több megoldandó problémát vetett fel a cári Oroszországban.

Összegzésként az andersoni modellt a korábban tárgyalt fő pontok köré kívánjuk építeni. Tehát a továbbiakban azt szeretnénk megvizsgálni, hogy a Kaukázusban élő népek esetében hogyan alakult ki a nemzet fogalma, mikor és minek a hatására léptek ki kizárólagos vallási, esetleges birodalmi önmeghatározásból. Véleményünk szerint – amelyet az elképzelt közösségek koncepció erősít – ez a pillanat szorosan összefügg a népnyelv megerősödésével, a nyomtatással és a sajtóval. A feldolgozásra szánt forrásokban tehát ezekre is kiemelten figyelmet fogunk szánni.

2. A KAUKÁZUS-HEGYSÉG, VALAMINT NÉPEINEK TÖRTÉNETE A NACIONALIZMUS HAJNALÁN

A hegyvidéki terület nevét oroszul Кавказ-nak (Kavkaz)⁴⁰ nevezik. A sikeres 19. század eleji orosz hódítás után a Kaukázust névlegesen is felosztotta az orosz nyelv Észak- és Dél-Kaukázusra. Utóbbira gyakran a Transzkaukázus vagy Kaukázusontúl (Закавказье) megnevezést használatos, hiszen orosz szemszögből valóban a Kaukázus csúcsain túl van.

Tartalmát tekintve ma az Észak-Kaukázus az Oroszországi Föderáció része, amelyhez az alábbi államok tartoznak: Csecsenföld, Dagesztán, Észak-Oszétia, Ingusföld, Kabard- és Balkárföld, Karacsáj- és Cserkeszföld, Sztavropoli határterület. A Dél-Kaukázus ma három

³⁷ A szervezetek fő céljai, hogy elmékedjen Nyugat-Örményország felszabadításának, az oszmán hatóságok önkényétől való megszabadulás lehetőségeiről. Ezen célok eléréséért alapították meg 1887-ben Avetis Nazarbekian és Rouben Khanazad vezetésével örmény diákok csoportja Genfben (Svájc) a *Hunchakian* (*Hunchak*, m. *Harang* c. lapra utal) nevű pártot. Ennek a pártnak a nacionalista része alapította meg 1890-ben (Stepan Zorian, Christaphor Mikaelian és Simon Zavarjan) a *Dashnak* pártot, (*Örmény Forradalmi Szövetség*) amelyet Tiflis városában hoztak létre. A párt fő programja Nyugat-Örményország felszabadítása és az örmény kérdés megoldása volt. A 19. század végére a *Dashnak* párt a nemzeti-felszabadító mozgalom iránti aktivitása és elkötelezettsége miatt a vezető közéleti és politikai erővé vált.

KHACHIKYAN, 2010. 125–126.

³⁸ Helyette az örmény társadalom kifejezés használatos.

³⁹ SUNY, 1993. 32–51.

⁴⁰ A hegységet pedig Кавказские горы-nek (Kavkaszkije gorü) nevezik.

elismert országot foglal magában: Azerbajdzsánt, Grúziát/Georgiát és Örményországot, továbbá három *de facto* ország is itt található: Abházia, Dél-Oszétia⁴¹ és Hegyi-Karabah.

A Nagy-Kaukázus hegyvonulata – amely döntően meghatározza ezt a régiót 1110 km hosszan húzódik a Fekete-tenger északkeleti partjától a Kaszpi-tengeren lévő Abşeron-félszigetig, 440 ezer négyzetkilométeres területen. A hegyvonulat átlagosan 100 kilométer széles. A hegyvonulatot nagy mélységek, hasadékok jellemzik. A Kaukázus legmagasabb csúcsai több mint 5000 méter magasak, mint például a Kazbek 5033 méteres magasságával, a legmagasabb közülük az Elbrusz 5642 méteres magasságával, amely földrajzi szempontból Európa legmagasabb hegycsúcsát jelenti. A térség természetrajzi és geopolitikai szempontból is meghatározónak számít, ugyanis Európa és Ázsia határán helyezkedik el.⁴²

A dél-kaukázusi domborzat robusztus jellege kanyonszerű mélyen kivágott, néha nehezen megközelíthető völgyekkel, viszonylag magas hágókkal és elszigetelt hegycsoportokkal és fennsíkokkal sokféle tájat hoz létre. Az egyes völgyi közösségek időjárás okozta szezonális elszigeteltségét gyakran a Kaukázus magas etnikai-nyelvi sokszínűségének okaként tekintik.⁴³

A Kaukázus – földrajzából adódóan – a középkori európai irodalomban is a civilizáció végét jelentette. A Kr.u. 3. században keletkezett Nagy Sándor-életrajz⁴⁴ nyomán is megjelent az európai gondolkodásban a kaukázusi kapu mítosza, ami szerint Nagy Sándor (Kr.e. 356–323) a perzsiái hódítást követően érckapuval zárta le a Kaukázus hegyét. Élére őrséget állíttatott, hiszen azon túl – ahogy a *Biblia* is említette – Góg és Magóg népe az ismert civilizáció pusztulását és apokalipszist vetítette előre.⁴⁵ Ennek következtében vált a térség „[...] az akkor ismert világ portájává, s pszichikai elhatároló jelleggel bíró területté [...]”⁴⁶, azaz a kaukázusi elképzelt nemzetek – a nacionalizmus előtt – a világ végének szimbólumává.

A Dél-Kaukázus az ókori görög-római világ része volt, a görögök számára a Kaukázus a civilizált világ északi határát jelentette.⁴⁷ A 4. században az örmények és a grúzok felvették a kereszténységet, és önálló, fejlett kultúrákat alakítottak ki saját ábécével, irodalommal és a bizánci modelltől eltérő építészettel. A nagyrészt független Örményország a 10. és 11. században élte az utolsó virágzását, mielőtt a bizánciak, majd a szeldzsukok meghódították

⁴¹ Az utóbbi kettő entitás a 2008-as orosz–grúz háború nyomán *de facto* betagozódott az Oroszországi Föderációba.

⁴² QUIRING, 2009. 9–10.

⁴³ STADELBAUER, 2015. 15.

⁴⁴ Pszeudo-Khalliszenész írta.

⁴⁵ ŐZE, 2009. 32; 115.

⁴⁶ KRÁNITZ, 2016. 24.

⁴⁷ Ez tükröződik a görög mitológiában: Prométheuszt Zeusz a hegység egyik csúcsához láncolta büntetésül, amiért elhozta a tüzet az emberiségnek.

területeiket.⁴⁸ A középkori Grúz Királyság a 12. században és a 13. század elején érte el politikai és kulturális csúcsát, ezután a mongolok vetettek véget meg aranykornak. A Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger közötti dél-kaukázusi régió országai a 13. század óta ki voltak téve a szomszédos nagyhatalmak terjeszkedési törekvéseinek. Délen a Perzsa Birodalom, nyugaton az Oszmán Birodalom, északon az orosz cári birodalom volt. A dél-kaukázusi muszlimok története szorosan kötődött Perzsiához. Bár nyelvük török, a perzsa kultúrához kötődtek az iszlám síita ága révén. Az örmények és a török nyelvű muszlimok területei jelentősen túlterjedtek a Kaukázuson, és magukban foglalták Kelet-Anatólia és Perzsia északnyugati részének nagy részét. A 16. századtól Nyugat-Grúzia és Nyugat-Örményország oszmán, Kelet-Örményország és a mai Azerbajdzsán Perzsia fennhatósága alatt állt. Tekintettel az örmények politikai és demográfiai széttagoltságára, az egyház döntő szerepet játszott kulturális hagyományaik és etnikai identitásuk megőrzésében. Az Örmény Apostoli Egyház megőrizte régi függetlenségi igényét, és így a zsidókhoz hasonlóan az örményeknek a választott nép nimbuszát adta.⁴⁹ A grúz egyház az ortodoxiához tartozott, de autokefál volt, azaz saját feje irányította az egyházat. Mindkét egyház megtűrt volt az Perzsa- és az Oszmán Birodalomban. Az örmény és grúz egyházak, valamint a muszlim egyházi vezetők az oktatás és a kultúra őrzői és továbbadói voltak, valamint erős gazdasági pozícióval rendelkeztek. (2. ábra) A Dél-Kaukázus sajátos etnikai és vallási struktúrája könnyen vezetett volna az etnikumok közötti konfliktusokhoz, de ezek nem robbantak ki a pre-nemzeti korban.⁵⁰

A Kaukázus északi részén több mint ötven nyelvi–etnikai csoport osztozott. (3. ábra) A kaukázusi etnikai csoportok gazdasági és társadalmi-politikai berendezkedésükben is különböztek egymástól. A hegyvidéken az állattenyésztés (juh és tehén), a völgyekben és a hegylábaknál pedig a mezőgazdaság, esetenként nomád állattenyésztés volt a jellemző. Míg Dagesztán egyes részein léteztek hierarchikus társadalmi szerkezetű kánságok és szultánságok, az Észak-Kaukázus többi régiójában nem alakultak ki államok, helyettük törzsek, klánok, kommunák jelentették az etnikai egységek összességét. A különböző nyelvek és berendezkedések ellenére az észak-kaukázusiakat a közös vallás – a szunnita iszlám – egyesítette, még ha az iszlamizálódás mértéke eltérő is volt. Az Északkelet-Kaukázus, azaz Dagesztán és később Csecsenföld Perzsiából iszlamizálódott. Így az arab nyelvet már a 15. században használták írásos nyelvként Dagesztánban. Ezzel szemben az Északnyugat-

⁴⁸ Ez volt a Bagratumi Örmény Királyság időszaka Ani központtal. Ani nemcsak egy várost jelentett, hanem magát az örmény államot szimbolizálta. Később az elvándorló örmények magukra az Ani-örmény *definíciót* használták, amely jól mutatja az örmény nemzeti gondolat továbbélését. KOVÁCS, 2014. 509.

⁴⁹ NAGY, 2014. 367–369.

⁵⁰ KAPPELER, 1993. 142; 144.

Kaukázus népei csak jóval később, és az Oszmán Birodalomból vették fel a muszlim hitet. A hasonlóságok a kaukázusi hegyi népek életmódjában és szokásaiban is megmutatkoztak. Például a törzsek sajátos szokásjoga hasonlóságot mutat bosszú és a vendéglátást illetően, valamint az idősek és az ősök tiszteletében.⁵¹

A perzsák már a 15. században is többször a kaukázusi keresztény népek ellen indítottak hadjáratot. 1460-ban zsákmányszerző háborút indítottak, míg 1485-ben és 1487-ben rablóhadjáratokat vezettek ezen népek ellen. A következő évszázadban, I. (Nagy) Abbász uralkodása alatt (1587–1629) kiterjesztette hatalmát a török/türk népségű területekre.⁵² A perzsa uralom alatt jött létre a 17. század óta létező Perzsa- vagy Kelet-Örményország,⁵³ amelyet a 19. századra felosztottak Karabah, Gandzsa, Jereván, Nahicseván és Azerbajdzsán tartományra, valamint Nyugat- és Kelet-Grúzia Királyságra.⁵⁴ A perzsa hódítást az I. Péter vezette (1682–1725) cári birodalom fenyegette, amely a 18. században kezdett északon terjeszkedésbe. Az 1722–1723 közötti orosz–perzsa háború során Oroszország meghódította Derbentet és Bakut, valamint a Kaszpi-tenger nyugati és déli partvidékét, de Anna Ivanovna cárnő (1730–1740) kivonult az elfoglalt területekről.⁵⁵ Az oszmánok felett aratott 1774-es győzelem után, II. Katalin uralkodása idején (1762–1796) ismét megnőtt az orosz jelenlét a Kaukázusban. II. Erekle kelet-grúz király (1762–1798) 1783-ban orosz védnökség alá helyezte magát az oszmánok miatt, amelyet az 1800–1801-es annexió követett, amikor I. Sándor cár (1801–1825) beolvasztotta birodalmába a királyságot.⁵⁶

Míg egyrészt a cári Orosz Birodalom keretében az évtized végére konszolidálódott a grúz tartomány, addig az örmény és a Kaszpi-tenger melletti perzsa vazallus területeket is uralma alá hajtotta I. Sándor.⁵⁷ Amikor az orosz hadsereg dél felé haladt a perzsák békét kértek. Így született meg a gülisztáni szerződés (1813), amelyben a Perzsa Birodalom lemondott Ganja, Karabah, Shaki, Shirvan, Kuba, Baku és Thaysh kánságokról. Ahogyan az a grúz területek esetében is bekövetkezett, az elfoglalt részeken is bevezette a cári tartományi rendszert. A perzsák terve az volt, hogy visszahódítják az elvesztett területeket, így 1826-ban háborút kezdtek, amit végül az 1828-as türkmencsáji béke zárt le. Ez megerősítette a korábbi területi

⁵¹ KAPPELER, 1993. 150–151.

⁵² BENEDEK, 2012. 152; 159.

⁵³ A megnevezés célja, hogy megkülönböztethető legyen Nyugat- vagy Török-Örményországtól.

⁵⁴ BOURNOUTIAN, 1992. xxiii.

⁵⁵ NIEDERHAUSER–FONT–SZVÁK–KRAUSZ, 2001. 233–234.

⁵⁶ VADÁSZ, 2020. 381.

⁵⁷ „Az azerbajdzsáni történetírás így emlékezik vissza az orosz hódításra: Az északon valaha Derbentig, délen Hamadanig, keleten a Kaszpi-tengerig, nyugaton pedig Göyçə-tóig [Szeván-tó] nyúló hatalmas Nagy-Azerbajdzsánt a 19. század elején az Orosz Birodalom tizenegy évig tartó, véres háború eredményeképp előbb két, majd még több részre szabdalta fel.” GASIMOV, 2014. 421.

hódításokat és kiterjesztette fennhatóságát a jereváni és a nahicseváni területekre, amelynek déli határa az Araksz folyó lett. (4. ábra) Ennek következtében megindult a keresztény örmények beáramlása a Kaukázusba az Oszmán Birodalomból.⁵⁸

A két déli szomszéd meggyengülése elősegítette az orosz előretörést, amelyeket elsősorban stratégiai, katonai jellegűek voltak, de megfogalmazódtak gazdasági célok (ásványkincsek, kereskedelmi útvonalak) is. A grúzok és az örmények a birodalomtól nemcsak az idegen uralom alóli felszabadulást várták, hanem politikai és kulturális autonómia megadását is. Összességében ezek a remények nem teljesültek, a muszlimok pedig eleve megszállásként fogták fel a keresztény hódítást. Sőt 1833-ban a birodalmi tanács kijelentette, hogy „egy testté kell egyesíteni Oroszországgal, és az ottani lakosságot meg kell tanítani oroszul beszélni, gondolkodni és érezni.”⁵⁹

Az észak-kaukázusi muszlim közösségek egészen a század második feléig ellenálltak és lázadtak az orosz uralom ellen. Samil (1797–1871) az orosz megszállással szembeni muszlim ellenállás harmadik, leghíresebb imámja (vezére) volt a Kaukázus északkeleti részén. 1834 és 1859 között a csecsenek és az északkelet-kaukázusi népek többségét ő vezette harcba az orosz hadak ellen. Az imám egy szilárd közigazgatáson alapuló államot teremtett, amelyben a gazdaság szabályozásán túl a szigorú hadi fegyelem megkövetelésével sikeressé tette hadseregét. Az imám kezében összpontosult a teljes hatalom, amely magában foglalta a teológiát, politikát és hadászati vezetést is. Oroszország harminc éven keresztül háborúzott azokkal a hegyi népekkel Dagesztán, Csecsenföld és Ingusföld megközelíthetetlen hegyvidékein, akik a *szent háború* (gazavat) eszménye motivált az elnyomás ellen. A cári Oroszország így tanulta meg, hogy az államisággal nem rendelkező, a nemzet kialakulása előtti entitásokat nehezebb legyőzni, szemben szervezett államokkal.⁶⁰

3. ELKÉPZELT KÖZÖSSÉGEK A FORRÁSOK ALAPJÁN

3.1. A KAUKÁZUS AZ OROSZ IRODALOMBAN

3.1.1. Alekszandr Szergejevics Puskin (1799–1837)

⁵⁸ FORSYTH, 2013. 276; 307–308.

⁵⁹ KAPPELER, 1993, 146.

⁶⁰ KARL, 2014. 484–485.

Puskin az orosz romantikus irodalom egyik legnagyobb alkotója. A 19. századi nemzeti ébredés az orosz szerzőkben a nemzetért való tenni akarást és a nemzeti irodalom megteremtését jelentette.

Puskin ezeknek az igényeknek a *Ruszlán és Ludmila* (1817–20) című poémájával tett eleget, amely olyan viharos fogadtatást kapott, hogy I. Sándor cár először Szibériába akarta száműzni, de végül – barátai közbenjárásával – Kisinyovba került. Az 1820–1824 közötti ún. déli száműzetés idején írta meg a *Kaukázusi fogoly* c. elbeszélő költeményét (1822). 1829-ben pedig négy hónapnyi kaukázusi tartózkodását foglalta össze az *Erzerumi utazás. Az 1829-es hadjárat idején* c. útirajza.⁶¹

Puskin versei a Kaukázusról közreadják azokat a benyomásokat, amelyeket az utazóként érzékelhetett. Ezek jellemzően a természet vadságát írják le, amelyet természetesen *vad* emberek lakják be. A *Kaukázus* c. verse⁶² a hegytetőről tudósít, innen tekint le: „*Kaukázusi táj van alant. A tetőn / hócsúcsokon állok, a mély szakadéknál; [...]*” Tekintete bejárja a páratlan szépségű tájat, ahol a hegyekből vizek, patakok erednek: „*Lent fellegek úsznak alázatosan, / lágy fátylukon át zuhatag vize ömlik [...]*”, és ahol „*egy erdei zugnál / madár fütyürész, kecses őzcsapat ugrál. [...]*”. A természeti táj után az itt élőket és azok lakhelyét, valamint annak természetközelségét is bemutatja: „*Pár emberi fészek a szirtek alatt; / ott kúszik a nyáj – s a szelíd juhok őre / leballag a völgybe, a friss levegőre, [...]*”. A verszárlatban az Észak-Kaukázus folyóit, az Aragva⁶³ és a „tomboló” Terek⁶⁴ folyását láttatja. A *hógörgeteg* c.⁶⁵ versében is a természeti kép, illetve a Terek folyó zajos tombolása az, amellyel jellemzi a tájat. A lavina hótömege, amely a Terek medrébe zuhant megakadályozta a folyását, de „*[...] aztán tombolva tört utat / a belézúdult gát alatt, / s a hótömeg / résen vadul tovább szaladt / a gyors Terek. [...]*”. Az itt élők alkalmazkodásáról és találékonyságáról tudósít az utolsó versszak, amelyben a hídként használják a Terekben összegyűlt hókupac terejét: „*És széles út vitt rajta át, / megbírt lovat, ökörgulyát, / a vándor kalmár arra járt / málhás tévén. [...]*”. A *Grúzia dombjain fekszik az éjszakai homály...* c. vers fő motívuma szintén egy folyó, az Aragva zúgása.⁶⁶ A *Kolostor a*

⁶¹ KALAVSZKY, 2009. 77.

⁶² PÓR, 1974. 135–136. Fordította: FRANYÓ Zoltán

⁶³ a Kura mellékfolyója az oroszországi Kaukázusban; a Kazbek déli lejtőjén ered s völgye a főközlekedési vonal a kaukázusi Tbiliszi és az Vladikavkaz között. Pallas Nagy Lexikona

⁶⁴ 616 km hosszú folyó az Észak-Kaukázusban. A Kazbek hegycsúcs gleccsereiből ered. Terek-vonálnak vagy Terek-útnak hívják a grúziai hadi út északi részét, amely a Terek folyását követi és amelyet a hegyi népek támadásai ellenében Moszdoktól kezdve fölfelé a Nagy-Kaukázuson át Grúziába vezető hágóig kisebb erődítmények védenek; ezek közé tartozott Vladikavkaz is. Pallas Nagy Lexikona

⁶⁵ PÓR, 1974. 136–137. Fordította: RAB Zsuzsa

⁶⁶ <https://www.culture.ru/poems/5711/na-kholmakh-gruzii-lezhit-nochnaya-mgla> (2022. 12. 29.)

*Kazbeken*⁶⁷ c.⁶⁸ vers kettőssége is arról tanúskodik, hogy a *vad hegyek fölött vár minket a szabadság, ahol Isten szomszédja lehetünk*. Puskin a természet szabadságát és az emberi épített örökség szakralitását fogja össze és egyesíti versében, amely az emberek vadságának sztereotípiáját csökkenti.

Az eddigi természeti versek közül témájával kitűnik *A delibás* c. műve, amely az orosz hódítás korábban felvázolt lassú hódításának a lenyomataként is értelmezhető. Ugyanis a versben egy kozák katona és egy hegyi törzs tagjának kiegyenlített küzdelmét olvashatjuk: „*A csapatok szemben állnak, / készül az összecsapás, [...]; Delibás, ne játssz a tűzzel, / a kozáktól óvd magad! [...]; Hej, kozák, vigyázz magadra! Vágta közben úgy lehet, / a delibás görbe kardja / lenyisszantja fejedet! [...] Nincs már feje a kozáknak, / s kopján függ a delibás.*”⁶⁹

Az *Erzerumi utazás* c. útirajzban Puskin Moszkvából utazik az orosz–oszmán frontra, de a Kaukázuson áthaladva bemutatja az ott élő népeket, városokat, természetesen úgy, hogy az illeszkedjen a birodalmi expanziót legitimáló és romantikus elvárásoknak. Az *Utazás* Moszkvától Erzerumig (ma: Törökország) mutatja be változó részletességgel a cserkeszek, oszétok, *muszlimok*, grúzok és örmények tulajdonságait, hétköznapijait, valamint egymáshoz és az oroszokhoz való viszonyulásukat. Puskin a természeti értékekben és a népek vélt tulajdonságaiban is kereste azt az elválasztó erejű különbséget, amelyet ő az *Európát* és *Ázsiát* elválasztó természetben és kultúrában talált meg legmarkánsabban. Így ír útinaplója elején a természetről: „[...] *Az átmenet Európából Ázsiába óráról órára érezhetőbb: elmaradnak az erdők, szétsimulnak a dombok, sűrűsödik a fű, és a növényi élet növekvő ereje mutatja; a mi erdeinkben ismertelen madarak bukkannak fel; az országotat jelző földhányásokon sasok strázsálnak, és büszkén néznek le az utasra; a követ legelőkön Zabolátlan, vad csapatban büszke ménes kóborol. [...]*”⁷⁰ Erzerum orosz elfoglalása után így tesz különbséget Európa és Ázsia között: „[...] *Nem ismerek kifejezést, amely ennyire értelmetlen volna, mint ez a két szó: ázsiai pompa. [...] Ma inkább azt mondanám: ázsiai szegénység, ázsiai mocsok stb., mert a pompa természetesen Európa sajátja. Erzerumban semmi pénzért nem lehetett kapni olyan portékákat, amelyek a pszkovi kormányzás akármelyik járási városkájának szatócsboltjában kapható. [...]*”⁷¹

⁶⁷ A Kaukázus egyik legmagasabb (5043 m.) Az örökös hó határa 3660 m. Pallas Nagy Lexikona

⁶⁸ PÓR, 1974. 138–139. Fordította: KORMOS István

⁶⁹ PÓR, 1974. 137–138. Fordította: LOTHÁR László

⁷⁰ *Erzerumi utazás*, 466. Fordította: RAB Zsuzsa

⁷¹ *Erzerumi utazás*, 505.

Útleírásában területileg elkülöníti a kaukázusi népek lakóhelyeit. Utazása során bemutatja a cserkeszek településeit, azok minaretjeit, a kurgánokat⁷², valamint az azokra vésett tatár feliratokat, kardokat, nemzetségjeleket. A cserkeszek jellemzése így folytatódik: „[...] *A cserkeszek gyűlölnék minket. Kiszorítottuk őket szabad legelőikről; auljaik⁷³ feldúlva, egész nemzetségeik megsemmisítve. [...] A békés cserkeszek barátságában sem lehet bízni: mindig készek segíteni zabolátlan törzsükbelieknek. [...] Ez a környék tele van gonosztetteik hírével. Szinte semmi mód nincs megzabolázásukra, [...] rendkívül nehéz végrehajtani a köztük apáról fiúra szálló megtorlás és vérbosszú miatt. A tör és a kard legfontosabb testrészük, az apró gyermek előbb tanul meg bánni velük, mint gügyögni. [...]*” Végül megoldásként az alábbi javasolja Puskin: „[...] *Mit lehet ilyen néppel tenni? Mégis reménykedni kell, hogy a Fekete-tenger keleti vidékének megszerzése, a cserkesz–török kereskedelem elvágása arra szorítja őket, hogy felénk közeledjenek. [...]*” Továbbá az utazó az *Evangélium* hirdetése révén képzei el a cserkesz ellenállás megpuhítását: „[...] *A Kaukázus várja a keresztény misszionáriusokat. De a mi lustaságunknak egyszerűbb, ha élő szó helyett holt betűket ontunk, és néma könyveket küldünk az írástudatlan embereknek. [...]*”⁷⁴

Az oszétok vidékét Vlagyikavkaz (ma: Észak-Osszétia, Oroszországi Föderáció) elérésekor érzékeli. Oszét aulok veszik körül, amelyek a legszegényebb törzs lakhelyeül szolgálnak. A Terek folyót ők is uralmuk alá hajtották, hiszen malmaik örölik a terményt. Természetesen ők is *veszélyes népség*, hiszen Puskin kísérője is felhívja arra a figyelmet, hogy az utazókat meg szokták támadni.

A következő területet már *Grúzia* névvel illeti. Itt a természeti pompa mellett a vízvezetékeket is megcsodálja, mint amik a művelt területek jeleiül szolgálnak. A tifliszi fürdőnél a perzsa tulajdonos üldögélt, aki egy tatár fürdőszolgára bízta Puskit. A tifliszi fürdő alapján már látható, hogy milyen sokféle nép lakta a térség központját. Puskin leírja, hogy a város nagyobb része keletiesen épült, de az orosz hódítás nyomán már az északi negyedben európai stílusú házak épülnek már. A lakosság növekedése is a háborúhoz köthető, amely tovább növelte az eddig is örmény többségű város örmény családszámát: „[...] Tifliszben a

⁷² pestisben meghaltak sírjai

⁷³ hegyi falu

⁷⁴ *Erzerumi utazás*, 470–471.

lakosság zöme örmény:⁷⁵ 1825-ben kétezeröttszáz család élt itt. A mostani háborúk miatt nőtt meg a számuk. Grúz család mintegy ezeröttszáz van. [...]”⁷⁶

Tovább haladva a nyelvi problémák is felbosszantották: „[...] *Csodálatra méltó nemtörődömség! Harminc versztára*⁷⁷ *Tiflisztől, a Perzsiába és Törökországba vezető út mentén, egy szót sem tudott sem oroszul, sem tatául. [...]*” Egy szoroshoz érve pedig újabb vidéket fedezett föl: „[...] *Visszanéztem még egyszer a hőség perzselte Grúziára, és a meredek lejtőn ereszkedni kezdtem Örményország üde síkságai felé. [...]*”⁷⁸ Karsz (ma: Törökország) városába érve egy örmény vendégelte meg, aki tiszta orosz tudásával tűnt ki Puskin szemében. Vendéglátójától megtudta a legfontosabb hadmozdulatokat, hiszen a város nem messze feküdt az aktuális orosz–török fronttól. Puskin érzekelte az örmény harci kedvét, és magával is vitte a frontra. „[...] *Fél óra múlva elhagytam Karsztot, és Artyomij (így hívták örménymet) már hajlékony krituni hajítódárdával, övében törrel léptetett mellettem török csődöre nyergében, és törökökről meg ütközetről ábrándozott. [...]*”⁷⁹ A frontra érve beszámol arról Erzerumban 100 család élt, és további *hegyi örmények* kértek védelmet az oroszoktól. Az örmények orosz elköteleződését jól illusztrálja az útinapló közelgő zárásában írtak: „[...] *Rajevszkij*⁸⁰ *belovagolt a városba, én is vele tartottam; különös látvány fogadott bennünket. Törökök néztek ránk komoran házaik lapos földéről. A szűk utcákon lármás örmények sokadoztak. Kisfiaik lovaink körül szaladgáltak, s keresztet vetve hajtogatták: »Keresztény! Keresztény!« Odaértünk az erődhez, amelybe már bevonult tüzérségünk; [...]*”⁸¹

3.1.2. Mihail Jurjevics Lermontov (1814–1841)

Az orosz irodalom másik leginkább nagyra becsült költője Lermontov. A Lermontov nemzetség ősi skót nemesi család sarja a családi hagyomány alapján katonatisztnek készült. Lovashadnagyként került a cár körül szolgáló Carszkoje Szeló-i ezredbe. Itt érte Puskin halálának híre, s ennek apropóján írta meg *A költő halála* c. versét, amelyben kifejtette, hogy

⁷⁵ A grúzok történelmi és politikai központja csak az 1970-es években vált grúz többségűvé. Történetének nagy részében Tbiliszi egy soknemzetiségű város volt, vegyes lakosággal, ahol demográfiai tekintetben az örmények domináltak. Az a jelenség, hogy a városban elsődlegesen egy nemzet tagjai telepedtek le, míg a környező vidéket egy másik etnikai csoport tagjai lakják, nagy hasonlóságot mutat Kelet-Európában és a Kaukázusban. SUNY, 2014. 433.

⁷⁶ *Erzerumi utazás*, 482.

⁷⁷ 1 verszta = 1066,78 méter.

⁷⁸ *Erzerumi utazás*, 484.

⁷⁹ *Erzerumi utazás*, 491.

⁸⁰ orosz tábornok

⁸¹ *Erzerumi utazás*, 503.

szerinte Puskin szándékos gyilkosság áldozatává vált, nem pedig a párbáj során vesztette életét. A katonatisztet letartóztatták és csak annak köszönhettenyhe ítéletét, hogy I. Miklós cár nagyra értékelte költészetét. Így került végül a Kaukázusban szolgáló alakulathoz. Legnagyobb műveit is a térség ihlette, mint *Az Izmail bég* vagy *A cserkesz-fiú* elbeszélő költeményeket is. *A Korunk hőse* c. öt novellából álló műve is Kaukázust idézi, amely romantikus világával mégis az orosz realizmus első remekműve.⁸²

Lermontov ezen munkáit áthatja a romantikus Kaukázus kép. A büszke szabad emberek, a fenséges és uralkodó természet fiatal kora óta lenyűgözte a költőt, ami már korai verseiben is megmutatkozik. Ez a két fő téma forrt össze a szerző egyik legjobb művében *A cserkesz-fiúban*⁸³. A történet a 19. század első felének Kaukázus-hódítását következményeit írja le (*1. szakasz*). A főhős egy fogságban és árván maradt fiú, akit egy orosz tábornok hozott a hegyekbe. A legyengült gyereket egy szerzetes vette magához, így mentve meg életét.

A fiú számára – akiben „[...] *Élt benne ősei büszke lelke, [...]*” – a kolostor maga volt a börtön. Innen szökött el, és amikor három nap után legyengülten megtalálták, az őt korábban megmentő szerzetestársának mesélte el szökésének okait, továbbá a *szabadság* során átélt látomásait. A hazaszeretetről és a szabadság hiányáról vallott, valamint arról, hogy a meg akarta találni népét. (*6. szakasz*)

„Az ősz Kaukázus orma ült:

És szívem úgy megkönnyebbült,

Mért, nem tudom. Egy sejtelem,

Egy belső hang sűgá nekem,

Hogy e havasban én is éltem,

S nehéz nagy álomba merültem -

S lelkemben szebb kor képe rezdül, ”

A zárlatban is megismétlődik a haza iránti vágy, amely a családot, a rokont, a barátot és a közös nyelvet jelentette számára. (*26. szakasz*)

„Elhozza majd az esti szél

Baráti, végső búcsuját...

S a honias szép hangot is még

Holtom előtt meghallom ismét,

És mintha, ah, úgy érezem,

Testvér, barát hajolna hozzám

Ki áldva fogja meg kezem,

Veritéktől megtörli orcám,

S hazám felől regél, susog,

Fülembe édes dalt lehel...”

⁸² HEGEDÜS, Mihail Lermontov (internetes hivatkozás)

⁸³ Fordította: Arany László (internetes hivatkozás)

Az *Izmail bég* c.⁸⁴ elbeszélő költemény jól illusztrálja az Észak-Kaukázusban történő orosz hódítást. Az orosz pusztítás eredményeként összekovácsolta a cserkesz népet a közös ellenség legyőzésének víziója. „[...] *Olyan népet vezetni nem nehéz, / Amely egy célért élni, halni kész [...]*”.⁸⁵ Egy olyan szabadságát és hazáját szerető nép tárul fel az elbeszélésben, amely már kiköveteli, hogy Lermontov a cserkeszek hazájáról, országáról beszéljen a vidék jellemzése helyett. A történet első részében így jellemzi a cserkeszeket és a Kaukázust: „*szabadság zord vidéke*”; „*szabadságféltő, harcos büszke néped*”; „*Orosz névvel riasztja gyermekét*”; „*Múltjuk sötét, homály lebeg fölötté; / S akárhány vándor arra tért, / A cserkeszek szabad hazája / Szállást, terült asztalt ígért.*”

A cserkeszek az oroszok előre nyomulását nem várták meg, hanem elhagyták auljaikat és feljebb húzódtak a hegyekbe. A hőhős a cári udvarban egykor szolgáló katona, Izmail egy *honát* már rég nem látott lezg⁸⁶ vendégelte meg, aki beszámolt neki az oroszok háborújáról. Itt ismerkedett meg a gazda lányával, Zarával is, akinek közeledését így utasítja el: „[...] *Nekem nem csöndes élet, / De izzó, gyilkos szenvedélyek / S hazámért vívott harc jutott. [...]*”⁸⁷

Lermontov műve egy cserkesz testvérpár neveltetéséből adódó civilizációs különbségére is rávilágít. Izmailt úgy jellemzi Lermontov, mint „*hegylakó*”, aki „*népét és szokását nem feledte*”, de lelkét „[...] *S a művelt, züllött Európa lelkét megfertőzte már! [...]*”⁸⁸ A kettejük közötti különbség akkor nyilvánul meg, amikor Izmail bátya, Roszlambek a régóta tervezett támadást és bosszút az oroszok ellen éjszaka hajtaná végre, míg ezzel szemben Izmail nappal tenné ezt, mert „[...] *Én banditának nem szegődtem! [...]* / *Mert knyáznak*⁸⁹ *s férfinak születtem! [...]*”⁹⁰ Ezzel a véleménnyel nem osztoznak a cserkeszek, akiknek becsületbeli ügy az oroszok legyőzése, amelyet csak így látnak biztosítva. A csaták sorozata háborúvá terebélyesedett, amely már két éve zajlott: „[...] *A vad Kaukázus népe álnokul / cselt cselre vet, rabol, pusztít kevélyen, / S forró napon vagy hűvös éj ködében / A cári had reszketve hajt fejet. / A két testvért, úgy látszik, összetartja / A bosszúvágy s a hazaszeretet; [...]*”⁹¹ A zárlat tragikus, mert a cserkeszek hősiei küzdelme Izmail ügyességének és tudásának köszönhetően eredményes, de Roszlambek megölte testvérét, s a holttesten egy fehér keresztet találtak, ami által örök gyalázat

⁸⁴ *Izmail bég*. Fordította: GALGÓCZY Árpád.

⁸⁵ *Izmail bég*, 36.

⁸⁶ Az Észak-Kaukázus keleti részén, főként Dagesztánban és kisebb részben Azerbajdzsánban élő iszlám vallású népcsoport. Számuk mintegy egy millió alattira tehető.

⁸⁷ *Izmail bég*, 29.

⁸⁸ *Izmail bég*, 15.

⁸⁹ nemesi rangra utal

⁹⁰ *Izmail bég*, 45.

⁹¹ *Izmail bég*, 89.

lett jutalma a cserkesz hősnek. Pedig a kereszt a tiszti Szent György-kereszt volt, amelyet Izmael a törökkel vívott csatájáért kapott.

3.1.3. Lev Nyikolajevics Tolsztoj (1828–1910)

Harmadikként bemutatott szerzőnk Tolsztoj, aki korszakot meghatározó műveivel (*Háború és béke*, *Anna Karenina*) került be az irodalmi kánonba. Fontos adalék témánk és a forrásként használt művéhez az is, hogy ő is katonaként ismerkedett meg a Kaukázussal. Ezek az élmények ihlették meg a többek között a *Kaukázusi fogoly* és *Hadzsi Murat* c. műveit is, melyek az észak-kaukázusi népekről szóló elbeszélések.⁹²

A *Kaukázusi fogoly* c. az azonos című puskinii poémát értelmezi újra Tolsztoj,⁹³ amely az orosz kozákok és a cserkeszek – ahogy Tolsztoj írja: tatárok – azaz az egzotikus „ázsiai” nép és az „európai” oroszok közötti feszültségről, a kölcsönös és állandó fenyegetettségről szól. A műben egy Silinnek és Konstilinek nevezett oroszot ejtettek foglyul a cserkeszek. A Silin nagy figyelemmel kíserte a hegyi nép szokásait, és tetszett neki egyszerűségük, vendégszeretetük, „könnyed mozdulataik”, de még a vitához való hajlandóságukat is elismerte. Beszámolt színes ruházatukról, de arról is, hogy a cserkeszek „*harcra termettek*”, játékaik során is erre készültek fel. Ott léte alatt a cserkesz-társadalom működését is meg tudta figyelni az aulban, hiszen a falut vezető réteget öltözködés és a parancsolás alapján is meg lehetett különböztetni a többi lakótól. Amikor bevezették az egyik előkelő házába, aki váltságdíjat követelt érte, ez a kép tárult elé: „[...] *Silin nem tudott magához jönni a bámulattól. A szoba, ahova bevezették, kicsiny volt, de olyan tiszta, mint a pohár s a falakat a padlót drága keleti szőnyegek takarták. [...]*”⁹⁴ A szövegben az érhető tetten, hogy míg a foglyul ejtett természetesen ellenségként tekintett cserkeszekre, de ámulattal fogadott minden eddigi újdonságot fogsága alatt. A cserkeszek közül egyesekben az oroszellenesség markáns helyet foglal el: „[...] *Csak egy ember volt az egész faluban, aki Silint gyűlölte: a vörös szakállas. [...] Társa volt a gyűlöletben egy öreg tatár, aki a hegy lábánál lakott s aki váltig arra biztatta Abdult, hogy öltesse meg az oroszokat.*”⁹⁵ Silin, mint aki kutatóként és megfigyelőként venne részt az aulközösség életében figyelemmel kíséri a cserkeszek temetési szertartását is, amikor egy portyázás alkalmával az egyik előkelő testvérét holtan hoztak haza a faluba: „[...] *A holtat lepedőbe burkolták s a platánok sora alatt kivitték a falu végére s letették a fűbe. A mulláh megérkezett, hogy a holtat beszentelje. A jelenlévők a*

⁹² HEGEDÜS: Lev Tolsztoj (internetes hivatkozás)

⁹³ Megemlítendő, hogy Lermontov is írt egyet azonos címmel 1828-ban.

⁹⁴ *A kaukázusi fogoly*, 117.

⁹⁵ *A kaukázusi fogoly*, 120.

földre guggoltak körben. Rettenetes hosszú hallgatás után végre felállt a mulláh s azt mondta: Allah! Az összes jelenlevők felkeletek s háromszor ismételték Allah! Allah! Allah! A vörös szakállu egy korbáccsal háromszor a homlokára ütött; megajándékozta a véneket és hazament. Másnap reggel a vörös szakállu egy kanczát kivezetett a rétre. Ott egy másik tatár megfogta a kötőféket, fejét feltartotta s a vörös szakállu feltürve ingujját, egy éles késsel elmeteszte a kancza nyakát. Azután feldarabolták az állatot, hazavitték s nagy lakomát csaptak. Három napig tartott a lakmározás.”⁹⁶

3.2. A KAUKÁZUS A NYUGATI UTAZÁSI IRODALOMBAN

3.2.1. Adam Olearius (1599–1671)

Adam Olearius író és utazó az 1630-as években utazta be Oroszországot és Perzsiát III. Frigyes holstein–gottorpi herceg (1616–1659) követségének tagjaként, amely által látóköriünk a nacionalizmus időszakát megelőző idősakra is kiterjed. Az utazási irodalom kezdeti időszakát és a *kalandorok* szellemét jól érzékelteti meglátása: „Úgy vélem, a legnagyobb szerencse, amely az embert ezen a világon érheti, az, ha alkalma nyílik távoli utazásokat tenni, világot járni, külföldi országokat és idegen népeket látni, körülményeiket megismerni és tanulmányozni. Csak a sőtlan embernek telik kedve a kemencepadkán való üldögélésben [...]. Sokkal nemesebb szellemről vallanak azok, akik követve az ég hívó szavát, a vándorlásban lelik örömeiket.”⁹⁷

Olearius követsége feltérképezte utazása során a Volgát és a mellette elterülő vidékeket, a Kaszpi-tengert, a Gilán-hegységet (ma: Irán) és a Kaukázus észak-keleti részét is. A hatodik fejezetben *Dagesztánról, egy tatár tartományról* számol be. Az itt élő népcsoportot – mint ahogy az összefoglaló névként útleírásokban és később hivatalos statisztikákban is szerepel a 19. században – tatároknak nevezi. A perzsa elnevezés ismertetésével már pontosít, lezgeknek hívják, „[...] ők magukat dagesztáni tatároknak nevezik. Ez annyit jelent, mint »hegyi tatárok«, mivel a hegyek lábánál és a hegyek között élnek, húsz–harminc mérföldnyire a Kaszpi-tengertől nyugatra.” Vad, mohamedán népnek írja le Olearius ezt a népet, akik „Állattenyésztésből élnek. [...] portyáznak, lopnak, rabolnak.” A hegyi népek legyezőse véleménye szerint lehetetlen, „[...] mivel irdatlan vad hegyekbe veszik be magukat, s a biztos fedezéket nyújtó, messzi, magas

⁹⁶ *A kaukázusi fogoly*, 121.

⁹⁷ OLEARIUS, 1969. belső borító.

*barlangokba rejtőznek.*⁹⁸ „Azonkívül fittyet hányak a perzsa királynak, valamint a moszkvai nagyfejedelemnek. Ők dagesztániak, és Istenen kívül senki sem parancsol nekik.”⁹⁹

Oleariusék utazása nem volt viszontagságoktól mentes az orosz határig, hiszen perzsa segítőjük nem kísérte tovább őket Tarkuból – Dagesztán fővárosa, ma: Tarki, Mahacskala része – Terkiig (ma: Oroszországi Föderáció, Észak-Osztétia) az orosz határra. Ugyanis a terület urai, a *kánok* kalmároknak és kémeknek hitték a követséget, így minden áron meg akarták őket állítani. A *kánok*, tehát a dagesztáni területek régiós urai közötti diszharmóniát is meg lehet figyelni a leírásban, amely egy nem egységes nép képét tárja elénk. Lefizetés, túszejtés és szerencsés menekülés után megérkeztek Terkibe, a cserkeszek vidékére.

Beszámolója a későbbi kolonista szemléletű írásokra hasonlít, ugyanis így tudósít megérkezésükről: „Nagy örömmel léptünk végre újra keresztény földre; mert bár pogány tatárok lakják e földet, valahányat a nagyfejedelem fogja össze fennhatósága alá, közéjük ültetvén vojvodáit,¹⁰⁰ helytartóit meg a köznépi oroszokat templomostul.”¹⁰¹ A cserkeszeket kedvezőbb színben tünteti fel a dagesztáni népekhez képest. Nem hegylakónak mondja őket, mert falvakban és mezővárosokban élnek. Nyelvük hasonlatos a többi *tatáréhoz* és oroszul is többen beszélnek, továbbá a hasonlóság a férfi öltözködésben is jelen van, mely a dagesztáni viselettel rokon. Leírása alapján a cserkeszek félig pogányok, „[...] egyistenhívők, de nincsen szentírásuk, sem papjuk, se templomuk, [...] maguk mutatnak be áldozatot.”¹⁰² A kecskeáldozattal kapcsolatban érdekes szokásra hívja fel a figyelmet az utazó: „Elmondották nekünk, hogy igencsak furcsa bolondos módon próbálják ki, megfelel-e az állat áldozatul, vagy sem: levágják az állat nemi szervét, és a falhoz vagy kerítéshez csapják. Ha nem ragad oda, hanem leesik, akkor az állat méltatlannak bizonyult az áldozatra [...]”¹⁰³ Az áldozati állat bőrét póznára feszítik ki, húsát megeszik, utána a bőr előtt imádkoznak. (5. ábra)

3.2.2. Baron August von Haxthausen (1792–1866)

Haxthausen porosz származású báró, aki I. Miklós cár megbízásából mérte fel Oroszország vidéki viszonyait. 1843-ban érkezett Oroszországba és a nyár végén, az ősz elején a Kaukázusban járt. Útja után úgy érezte, hogy eléggé elkülönül a Kaukázus Oroszországtól,

⁹⁸ OLEARIUS, 1969. 317.

⁹⁹ OLEARIUS, 1969. 318.

¹⁰⁰ vajda

¹⁰¹ OLEARIUS, 1969. 326.

¹⁰² OLEARIUS, 1969. 328.

¹⁰³ OLEARIUS, 1969. 328.

hogy külön tanulmányt készítsen. Úti élményeit nemcsak elbeszélte írásaiban, hanem komoly javaslatokkal is előállt a pétervári adminisztráció számára.¹⁰⁴

Az örmény vidéket és népet alaposan bemutató, és a többi néppel összehasonlító munkája lehetőséget ad arra, hogy betekintést kaphassunk az örmények lakta települések szerkezetéről, illetve különálló apostoli egyházukról. Korábban járt Tifliszben, a Dél-Kaukázus központjában, amiről úgy vélekedik, hogy Európa és Ázsia kapuja. Ehhez képest Jerevánt tisztán ázsiai városnak beszéli el, amelyet csak az orosz építésű házak és egyenruhások török meg ezt a keleti hatást. A perzsa uralom végére Jerevánban – a rendszerint muszlim jelzővel említett – perzsa, török, türk, tatár népek voltak többségben (muszlim: 7.331 fő; örmény: 2.174 fő)¹⁰⁵. Amikor Elizabetpolban (ma: Ganja, Azerbajdzsán) egy orosz tiszttel találkozott a tiszt így jellemezte számára ezen a fent említett népeket: *„Az örmények a hegyeken laknak, míg a tatárok a termékeny síkságon alkotnak élnek, ahol többséget alkotnak. Az örmények elsősorban mezőgazdasággal, kertészettel és a szőlőkultúrával foglalkoznak, továbbá búzát, árpat, kukoricát, lent termesztenek. A tatárokat inkább a szarvasmarhával, a lóval és a juhval foglalkoznak, mint a mezőgazdaság: többnyire gazdálkodnak, de lusták, míg az örmények rendkívül szorgalmasak. A tatárok nagy, egy-háromszáz házból álló falvakban laknak, míg az örmények falvai általában kicsik, és soha nem alkotnak száz háznál nagyobb falvat. A tatár házak a grúzokéhoz hasonlítanak, amelyeket korábban leírtam; nem tűnik valószínűtlennek, hogy az egyik ember ezt az építési stílust utánozta a másiktól.”*¹⁰⁶

Haxthausen különbséget vél felfedezni a grúz és az örmény társadalmi berendezkedés között. Az örménységben nem volt jobbágyság, a nemesség csak *„nemzeti szokásaival”* tűnt ki az örmény népen belül, míg a grúzok esetében a falu előljárója, a nemesség, uralkodott a grúz jobbágyságon.¹⁰⁷ Az örmény nép egységességét írja le Haxthausen, amikor arról tesz említést, hogy a perzsa uralom *„[...] nemzeti uniójuk idegen igában erősítette meg őket.”*¹⁰⁸

Haxthausen az örmény apostoli egyház központjában, a *„nemzeti egységet”* szimbolizáló Ecsmiadzinban (ma: Örményország) is járt, ahol sajnos nem tudta megtekinteni a könyvtárat, de elmondták neki, hogy az 1036-os keltezésű katalógus szerint a könyvtárban az örmény történelemről 91 könyv írt.¹⁰⁹ A minden örmény katolikosza címet viselő V. Nersessel (1843–1857) is találkozott a báró, akitől megtudja az egyház funkcióját és szerepét a 19.

¹⁰⁴ Bővebben itt: SHAKARIAN, 2016. XI–XIII.

¹⁰⁵ BOURNOUTIAN, 1992. 40–46.

¹⁰⁶ HAXTHAUSEN, 2016. 134.

¹⁰⁷ HAXTHAUSEN, 2016. 152.

¹⁰⁸ HAXTHAUSEN, 2016. 158.

¹⁰⁹ HAXTHAUSEN, 2016. 201–203

században: „*Híveim kultúrája hiányos, de kiváló képességekkel rendelkeznek. Régóta meg vagyok győződve arról, hogy leginkább tudásra van szükségük. Miután javaslatot tettem egy iskola létrehozására Tifliszben, nyolcszáz tanuló számára, a terv nagy támogatást kapott. [...]. Ecsmiadzinban, az egyház központjában felvettem egy nagy akadémia alapításának gondolatát, amely az egész világon szétszórótt összes örmény számára létrehozna egy magasabb rendű főiskolát.*” Miután Haxthausen megkérdezte, hogy ezeket a nagy beruházásokat hogyan valósíthatóak, az egyházfő így válaszolt: „*Az örményeket nagy vágy élte a nemzeti kultúrájuk előmozdítása iránt, és minden áldozatra készek ezen cél elérése érdekében.*”¹¹⁰

3.2.3. Déchy Mór (1851–1917)

Déchy Mór 1884–1902 között hét utazást tett a Kaukázusba neves magyar szaktudósok – Lojka Hugó és Hollós László botanikus, Schafarzik Ferenc, Papp Károly és Laczkó Dezső geológus – társaságában.¹¹¹ *Kaukázus – Kutatásaim és élményeim a kaukázusi havasokban* c. munkája, amely nemzetközi szinten is kiemelkedő uncának számított. Ebben a műben leginkább geográfiai, geológiai és botanikai megállapításokat találunk, de nem elhanyagolható etnográfiai leírásai sem.¹¹²

A Kaukázus-hegységet – geográfusként¹¹³ – történelmet befolyásoló tényezőként jellemzi, amikor azt az etnikai sokszínűség okaként hozza összefüggésbe, ugyanis a hegység az üldözött és szétvert néptörzsek menedékeként funkcionált, ahogy az az orosz hódítás idején is megmutatkozott: „*Majd egy évszázadba tellett az oroszoknak, amíg a hegylakókkal folytatott véres harcok árán megteremtette a békességet s nyugalmat a sokat sanyargatott területeken és elterjeszthette ott az európai művelődés vívmányait.*” A hegység okozta etnikai sokféleségnek pedig az a következménye, hogy a térség kulturálisan és politikailag nem tud egy egységet alkotni. „*A Kaukázus eme szerkezetéből értjük meg azt, hogy a korszakok minden változásai középett, amidőn ezeken a vidékeken ismételten heves összetűzésbe keverednek egymással ázsiai kultúrnépek és barbár hódítók, amidőn államok alakulnak és enyésznek el újra, kereszténység és iszlám hol egyenlő erővel állanak egymással szemben, hol meg egymás fölé kerekednek, – Kaukázia nem vált soha, úgyszólván napjainkig, politikailag egységessé, jóllehet földrajzi összetartozósága nyilvánvaló.*”¹¹⁴

¹¹⁰ HAXTHAUSEN, 2016. 206.

¹¹¹ KENYERES (internetes hivatkozás)

¹¹² KRÁNITZ, 2014. 536.

¹¹³ Déchy kaukázusi expedíciónak összefoglalását lásd: BALÁZS Dénes: *Déchy Mór utazásai a Kaukázusban – Térképes útvonalfeldolgozás*. In: Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 1992(11). 9–16.

¹¹⁴ DÉCHY, 1907. 2.

A Kaukázus okozta népek széttagozottságát az oszétok esetében is megfigyelhetjük. Leírása alapján az oszétok az alán néptörzsből¹¹⁵ váltak ki és alkottak külön népet, és amikor a Kaukázus közepén letelepedtek, „[...] akkor szoros kapcsolatba lépett ez a nép a nagy kaukázusi népcsaláddal, különösen pedig a Közép-Kaukázusban lakó szomszédos népekkel. Rokon velük nemcsak a népjellem, az erkölcsük és szokások dolgában, hanem még a külső tekintetében is.”¹¹⁶ Az oszétok nyelv (*tájszólás*) és törzsi csoportok által is megoszlanak, ahogy azt a digorj oszét törzs esetében is leírta a geográfus. Déchy megállapítása rendkívül figyelemre méltó, mert arról tanúskodik, hogy az oszét nép életében egyszerre volt jelen az egység és a törzsekre osztottság, valamint az elkülönülés és a kölcsönhatás a többi nép tekintetében.

3.2.4. Robert Ker Porter (1777–1842)

Porter – skót művész, író, diplomata és utazó – 1817 és 1820 között utazta be a Kaukázust, azzal a céllal, hogy olyan vidékeket járjon be, amelyek ősi, történelmi múltjuk miatt arra érdemesek. Ahogy a kötet címe is jelzi – *Utazások Grúziában Perzsiában, Örményországban, az ókori Babilóniában* – ezek között megtalálható volt az egykori kaukázusi keresztény királyságok is.

Grúzia vidékén járva meglátogatta Mskett városát (ma: Mcheta, Grúzia), amely a királyi Grúzia fővárosa volt. Az egykori fővárost „nyomorúságos faluként” jellemezte, és nagyon csodálkozott azon, hogy a királyok sírhelyét elhanyagolva találja. Tifliszbe érve a történelmi múlt és keresztény győzelem jeleit fejtegeti, de emlékezteti olvasóját, hogy „[...] egy ideig nem tudták eltörölni az ázsiai kosz [...]”¹¹⁷ nyomait. Jermolov kormányzó rezidenciáját meglátogatva egy szelet Európára lett figyelmes, és bizakodásának adott jelet, hogy a terület irányítója az utak kövezésével, a bazár újjáépítésével és adminisztráció épületeinek felépítésével újra betöltheti a város történelmi szerepét. Az orosz jelenlétet a társadalomra nézve is előnyösnek látja, hiszen „E húsz év alatt Tiflisz lakóinak magasabb rangú rétegei fokozatosan sokat veszítettek ázsiai modorukból; és ez a változás várható volt az európai birodalom polgári és katonai tisztjeivel való állandó érintkezésükből, amelynek népévé váltak. [...] A tifliszi alacsonyabb rendűek körében az európai társaság hatása még határozottabb volt.”¹¹⁸

¹¹⁵ Az alán néptörzsből kiváló oszétoknak ma is élnek utódai: az oszétok az észak-kaukázusi Észak-Oszétiában (Oroszország), illetve Dél-Oszétiában (Grúzia és Oroszország között vitatott hovatartozású terület). Egy középkori csoportjuk – a jászok – Magyarországon telepedett le (Jászság).

Bővebben: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR, 2018. 149–168.

¹¹⁶ DÉCHY, 29.

¹¹⁷ PORTER, 1821. 114.

¹¹⁸ PORTER, 1821. 122.

Az angol utazó szerint az ország viszonyainak javulását a törvény és az igazságszolgáltatás hiányát betöltő orosz adminisztráció, a kaukázusi vad népek betörésének csökkenése, a török és a perzsa háborúk lezárása hozta el. *„Körülbelül húsz évvel ezelőtt került az orosz birodalom vonalaival egybe; és már most nagyon nyilvánvalóvá váltak a nép lelkére gyakorolt boldogító hatások, [...] A különböző európai kormányzók, akik a tartománynak Oroszországgal való egyesülése óta az itteni ügyek élére kerültek, mindent megtettek, ami tőlük telt, hogy mind a nemeseket, mind a népet kibékítsék az egyenlő igazságszolgáltatás és mindazon körülmények fokozatos javulása révén, amelyek oly sokáig volt szétzilálva, és szegénnyé, vaddá és nyomorulttá tették az emberek minden rétegét. Mivel most már hatékonyan védve vannak a leskelődők betöréseitől, vagy a törökök és perzsák még elsőprőbb támadásaitól, a magasabb rendek kezdik újra érezni, hogy rangjuk van az országukban; és hogy ezt az újra ébredt érzést saját tudatukban és az egész nép tiszteletében megerősítsék, Ő császári felsége kitüntetésekkel adományozott a helyi nemesség számos tagjának, katonai rangú címekkel és megbízatásokkal együtt, valamint katonai rendfokozatokkal együtt egyszóval mindent, ami az ország helyreállítását, vagy inkább polgárosodását elősegítő ösztönző, amit egy nagylelkű uralkodó felajánlhat egy bátor és bizalomteli népnek.”*¹¹⁹ Ezzel a biztató jövőképpel jellemzi a grúz népet, de nem felejt el megjegyezni, hogy ez hosszú út eredményeként jöhet el, ugyanis *„[...] Grúzia nemesei és parasztjai egyaránt a lustaság nyomorúságos fokának hódolnak, és úgy tűnik, hogy megvetnek minden olyan dicséretes tevékenységet, amely figyelmet vagy munkát igényel; [...]”*¹²⁰

3.3. A FORRÁSOK ELEMZÉSE ÉS TESZTELÉSE AZ ELMÉLETI KONCEPCIÓ ALAPJÁN

A forrásismertetés után most értékeli és elemizzük a andersoni *elképzelte közösségek* koncepció alapján a kaukázusi nemzeti eszme kialakulásának hátterét, azokat a tényezőkkel és meglátásokkal, amelyeket az írók és utazók műveikben közreadtak.

A források ilyen módon történő használata indokolja azt, hogy Anderson modelljét kibővítsük, újragondoljuk, és azt mondjuk, hogy ez a „*kívülről elképzelte közösségek*” elmélete. Ugyanis az orosz irodalmi alkotások, továbbá a nyugat- és közép-európai utazók *kívülről* figyelve írták le a kaukázusi etnikai csoportokat, mi pedig erre támaszkodva fejtjük fel egy-egy

¹¹⁹ PORTER, 1821. 132–133.

¹²⁰ PORTER, 1821. 131.

nép/nemzet *elképzelt* karakterét. Úgy látjuk, hogy a Kaukázusban a nemzetté válás folyamatában a nehézkes földrajzi megközelíthetőség és a különböző negatív jelzők miatt egy sajátos külső nézőpont és egységes kép alakult ki.

A Kaukázus népeit, nemzeteit:	A források alapján a megállapítás
területileg behatároltnak képzelik el, a határvidéken túl pedig más nemzetek élnek	részben elfogadható
önrendelkezésre képesnek képzei el	nem fogadható el
bajtársiasság és testvériesség kapcsolja össze	elfogadható

1. táblázat A kívülről elképzelt közösségek koncepció megállapításai a tárgyalt források alapján (saját szerkesztés)

Az 1. táblázat alapjául szolgáló andersoni pontok – amelyek rögzítik a modern¹²¹ nemzeti eszme követelményeit, 1. 1.2. *alfejezet*, 9.o. – alapján azt a következtetést tudjuk levonni, hogy még nem léptek rá a Kaukázus népei a nemzeti egység és az ebből következő együtt fejlődés útjára. Az első megállapítás csak azért részben elfogadható, mert a források a Kaukázus vidékét, azok lakóit egyszerre mutatják heterogén és homogén egységnek. Ugyanis a történelmi múlttal, királysággal és keresztény identitással rendelkező népeket – grúzok, örmények – területileg behatároltnak képzelik el, de esetekben is annak lehettük tanúi, hogy például az örmények három birodalom éltek egyszerre, így ez az egységesség csak a múlttal együtt érzékelhető, nem beszélve Tbiliszi és más város multiethnikus voltáról. A muszlim, hegyi népek esetében pedig inkább aul- és faluközösségekről beszélhetünk, amelyek nem olyan sűrűséggel előforduló lakóhelyek, amelyek területi egységként nehezen elfogadhatóak. Ahogy azt olvashattuk Olearius útleírásánál is, ő is inkább birodalmi határokról beszél sem mint a népek közötti civilizációs különbségről, amikor a perzsa dagesztáni régióból átérnek az orosz fennhatóságú cserkeszek földjére. A másik tényező, ami miatt nem lehet maradéktalanul elfogadni a külső szemlélő alapján az első pontot az az, hogy ugyan szétszórta, összekeveredve éltek a kaukázusi népek, de a források mégis azonosítani tudták azt, hogy milyen vidéken járnak, melyik népnek mi a behatárolható területe, kezdő és végpontja, erre a sok lehetséges példa közül legjobb talán Puskin *Utazása*, amely nemcsak nevén nevezi az országokat, hanem területileg is elhatárolja őket: „[...] *Visszanéztem még egyszer a hőség perzselte Grúziára, és a meredek lejtőn ereszkedni kezdtem Örményország üde síkságai felé. [...]*”¹²²

A második ponthoz való viszonyulás egyértelmű a források alapján. Az orosz írók egyértelműen nem, de még a nyugati utazók sem tárják eléink azt a képet, hogy a térség lakói képesek lennének az önrendelkezésre. Ezt több mű is alátámasztja, amelynek origója a térség

¹²¹ A nacionalizmus megjelenéséig két komponenst vél felfedezni: a vallási és a birodalmi identitást.

¹²² *Erzerumi utazás*, 484.

elhelyezkedéséhez kötött. Déchy Mór magyar geográfus kivételével egyértelműen Ázsiához, és a hozzá megfelelő *nyomorhoz* társítja a Kaukázust. Ez a többször előkerülő toposz Porter és Puskin esetében eléggé hasonló hangot ütött meg: „[...] *egy ideig nem tudták eltörölni az ázsiai kosz* [...]”¹²³ nyomait, illetve: „*Ma inkább azt mondanám: ázsiai szegénység, ázsiai mocsok stb., mert a pompa természetesen Európa sajátja.*”¹²⁴ Ez a civilizációs különbség jól megalapozta természetesen az orosz hódítás legitimációját, hiszen erre azért került sor ezen narratíva alapján, hogy az európai kultúra jótékony hatásai gyökeret verjenek. Az Észak-Kaukázusban élő népek epitheton ornansa a *vad* szó. Ahogy Puskin verseiben elképzelhettük a vad vidéket természetesen egyértelmű, hogy csak vad népek képesek uralmuk alá hajtani és alkalmazkodni a környezethez. Ezt a vadságot pedig nehezítő körülményként kénytelen elviselni az orosz előrenyomulás, ahogy arra Lermontov *Izmail bég* c. műve is megmutatta. A természeti viszontagságok és a folyamatos portyázások, egymás elleni háborúk pedig nem teszik lehetővé Déchy meglátása alapján sem, hogy a földrajzilag egységes Kaukázus-hegyvidék mellett politikailag is egységes Kaukázusról értekezzünk.

Egy-egy népet viszont összeköt és rendszerbe szervez a bajtársiasság és a testvériség is; ezért is fogadjuk el egyértelműen a harmadik pontot. A bajtársiasság és a közös ellenség elleni hadviselés, a közös sérelmek egységbe kovácsolják a népeket. Erről tanúskodik *Izmail bég* c. irodalmi alkotása. A szerző szándéka szerinti tragikus végkifejlet miatt ugyan nem sokáig, de mégiscsak a hazaszeretetről és egységről írhatott Lermontov a cserkeszek főszereplők esetében: „*A két testvért, úgy látszik, összetartja / A bosszúvágy s a hazaszeretet; [...]*”¹²⁵. De kulturális testvériség és tetten érhető Haxthausen leírásában, amikor a szerző az iskolaalapítás költségeiről kérdezi az ecsmiadzini katolikoszt: „*Az örményeket nagy vágy élteti nemzeti kultúrájuk előmozdítása iránt, és minden áldozatra készek ezen cél elérése érdekében.*”¹²⁶ De ebben a szövegben is jelen van az idegen elnyomás okozta kollektív tudat: „[...] *nemzeti uniójuk idegen igában erősítette meg őket.*”¹²⁷

Végeredményként azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a forrásként szolgáló írók munkái – az említésre került népek – esetén korlátozottan olvasható le a nemzeti tudat kifejlődése. Ennek okaként megemlítendő a korszakra jellemző irodalmi romantika, a kolonista narratíva elsajátítása, a fölényeskedő Európa-tudat, illetve a benyomások és egyedi esetek felnagyítása az útleírásoknál.

¹²³ PORTER, 1821. 114.

¹²⁴ *Erzerumi utazás*, 505.

¹²⁵ *Izmail bég*, 89.

¹²⁶ HAXTHAUSEN, 2016. 206.

¹²⁷ HAXTHAUSEN, 2016. 158.

4. ÖSSZEGZÉS

A dolgozat zárásaként térjünk vissza kutatásunk elején feltett kérdésekre.

Első négy kérdésünkben arra voltunk kíváncsiak, hogy hogyan vélekedtek forrásaink a bejárt vidékekről és népekről, milyen nemzeti fejlődést volt megfigyelhető? Ezekre részben kitért az előző alfejezetben elemzésünk, de szükséges újból rögzíteni azt a megállapításunkat, hogy a Kaukázust nemcsak megnevezésében (l. orosz Kaukázusontúl, Закавказье), hanem kulturálisan is ketté osztották. Puskin esetében a népek egyik fele a Kaukázusnak (l. örmények) megérti, hogy szükséges az orosz hódítás, amelyből előnye származhat – ők inkább a keresztények –, míg a másik fele, a muszlimként jelölt közösségek harcoltak ellene, ahogy azt Lermontov műveiben láthattuk (l. cserkeszek). A szabadság formája alapján is különbséget tesznek a népek között. Ugyanis a civilizált világot képviselő, társadalmat alkotó közösségekben a törvény szab határt az ember szabadságának, míg a nomád társadalmakban a természet jelenti az egyedüli törvényt.¹²⁸ Lényegében nemcsak megnevezték a népcsoportokat, hanem jellemzésük alapján kategorizálásra is alkalmassá váltak leírásaik. Az útleírások az orosz irodalmat kiegészítették, amely által pontosabb és árnyaltabb, mélyebb betekintést kaphatunk. Haxthausen segítségével láthattuk, hogy a már akkor másfélévezredes örménység apostoli egyház milyen módon fogja össze az örménységet, amely minden bizonnyal nemzeti fejlődésük alapját jelentette. A hegyi népek között a muszlim változó minőségében volt jelen, hiszen jól megfért a cserkeszek identitásában a pogány rituálé és a muszlim hit, ahogy arról Olearius is tudósít. Ily módon tehát újból különbséget tudunk tenni a népek között, ami azért is kiemelendő, mert ezek segítségével is teljesebben ki bennük a nacionalizmus, a nemzettudat. Ezek alapján is kijelenthető, hogy nemzeti fejlődés eltérő a népek között, más utat jár be, de a nemzeti identitás felé tendálnak. Tehát minden egyes ilyen tétel segítette az első kérdéscsoport pontosabb megválaszolását.

Az utolsó kérdésben arra kerestük a választ, hogy a cári vagy a szovjet Oroszország konstrukciója-e a kaukázusi népek nemzettudatának megerősödése. Ahogy a történeti kitekintésben olvashattuk a cári hódítás nem ért véget a 1828-ban, nem a Samil vezette dagesztáni népek tartósan megakasztották – igaz csak regionálisan – a térség konszolidációját. A szembenállás, a közös ellenség, amely magával hozta a bajtársiasságot, amely a *kívülről elképzelt közösségek* modellünk harmadik pontja, amelyet igazolva is láttunk. A Porter által közreadott grúz körkép azt mutatta meg számunkra, hogy az orosz adminisztráció által a grúz

¹²⁸ DUKKON, 2021. 249.

jellem is fejlődésnek indulhat. Mivel a források alapján kívánunk válaszolni, ezért az előbbi két példa alapján is úgy vélekedünk, hogy a cári Oroszország katalizátor volt a nemzettudat felvirágozásában. Ezen körülmények miatt igazolva látjuk hipotézisünket, ugyanis a cári rend okozta stabilitás és a hegyi népek ellenállása végül közvetetten és a korszellemtől függetlenül alakította meg a nemzeti elkülönülést és identitást. Nem szabad elfejteni a Szovjetunió szerepéről, amely keretek, vagyis határok közé szorítja a népeket,¹²⁹ így kapcsolódva fenti modellük első pontjához, amely már elfogadhatóvá teszi azt.

¹²⁹ Amellyel a folyamatos területi konfliktus majd százéves problémáját is megalapozta.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

1. Adam OLEARIUS: *Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába*. Szerk.: ENGEL Pál. Gondolat Kiadó. Bp., 1969.
2. Alekszander PUSKIN: *Erzerumi utazás*. In: *Regények, elbeszélések*. Európa Könyvkiadó. Bp., 1977.
3. Alekszandr PUSKIN: Grúzia dombjain fekszik az éjszakai homály...
<https://www.culture.ru/poems/5711/na-kholmakh-gruzii-lezhit-nochnaya-mgla> (2022. 12. 29.)
4. Baron August von HAXTHAUSEN: *Transcaucasia and the Tribes of the Caucasus*. Gomidas Institute. London, 2016.
5. DÉCHY Mór: *Kaukázus – Kutatásaim és élményeim a kaukázusi havasokban*. Athenaeum. Bp., 1907.
6. Lev TOLSZTOJ: *A pénz átka–Behavazva–A kaukázusi fogoly*. Magyar Kereskedelmi Közlöny. Bp., 1905.
7. Mihail LERMONTOV: A cserkesz-fiú
https://www.magyarulbabelben.net/works/ru/Lermontov%2C_Mihail_Jurjevics-1814/%D0%9C%D1%86%D1%8B%D1%80%D0%B8/hu/28591-A_cserkesz-fi%C3%BA (2022. 12. 30.)
8. Mihail LERMONTOV: *Izmail bég – Elbeszélő költemények*. Európa Könyvkiadó. Bp., 1983.
9. PÓR Judit (szerk.): *Alekszander Puskin versei*. Európa Könyvkiadó. Bp., 1974.
 - a. A delibás
 - b. A hógörgeteg
 - c. A Kaukázus
 - d. Kolostor a Kazbeken
10. Robert Ker PORTER, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*. 1. kötet. Longman, Hurst, Rees, Orme and Brows. London, 1821.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

1. Alastair MacDonald TAYLOR: *The Historical Novel: As a Source in History*. The Johns Hopkins University Press. 1938.
2. Alekszandre BARAMIDZE: *Magyar nyomdászok szerepe a grúz könyvnyomtatásban*. Korunk, 1972(2).
http://epa.oszk.hu/00400/00458/00416/pdf/Korunk_EPA00458_1972_2_303-304.pdf
(2022. 12. 19.)
3. Andreas KAPPELER: *Rußland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall*. Beck. 1993.
4. Armen KHACHIKYAN: *History of Armenia*. Yerevan. Edit Print, 2010, 125–126.
5. BAKK Miklós: *A nemzet a 21. században*. In: Pro Minorate, 2017(3).
6. Bendeict ANDERSON: *Elképzelt közösségek – Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, L'Harmattan–Alelier. Bp., 2006.
7. BENEDEK Gábor: *Irán történelme a kezdetektől napjainkig*. Alternatív Kiadó. Bp., 2012.
8. DUKKON Ágnes: *A veszélyes szépség útjain – esszék, témák, kapcsolatok az orosz irodalom világában*. L'Harmattan Kiadó. Bp., 2021.
9. Ewa M. THOMPSON: *A birodalom trubadúrjai*. Örökség Kultúrpolitikai Intézet. Bp., 2015.
10. Fernand BRAUDEL: *A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam*. In: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerk.: BENDA Gyula és SZEKERES András. L'Harmattan-Atelier. Bp., 2007.
11. George BOURNOUTIAN: *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule (1795–1828)*. Costa Mesa. Mazda Publishers. 1992, xxiii.
12. Hans KOHN, *The Age of Nationalism*, Greenwood Press, 1962.
13. HEGEDÜS Géza: *Irodalmi arcképcsarnok (Lev Tolsztoj)*
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/IrodalmiArckapcsarnok-hegedus-geza-irodalmi-arckepcsarnok-1/vilagirodalmi-arckepcsarnok-9B9/lev-nyikolajevics-tolsztoj-18281910-F12/> (2023. 01. 05.)
14. HEGEDÜS Géza: *Irodalmi arcképcsarnok (Mihail Lermontov)*
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/IrodalmiArckapcsarnok-hegedus-geza-irodalmi-arckepcsarnok-1/vilagirodalmi-arckepcsarnok-9B9/mihail-jurjevics-lermontov-18141841-E7B/> (2022. 12. 30.)
15. Hugh SETON–WATSON, *Nations And States: An Enquiry Into The Origins Of Nations And The Politics Of Nationalism*, Westview Press, 1977.

16. ISTVÁNOVITS Eszter – KULCSÁR Valéria, „...Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” *Egy elfelejtett nép, a szarmaták*. Jóna András Múzeum. Nyíregyháza–Szeged, 2018.
http://acta.bibl.u-szeged.hu/62610/1/regeszeti_monografiak_005.pdf (2023. 01. 06.)
17. James FORSYTH: *The Caucasus*. Cambridge University Press. Cambridge, 2013.
18. Jörg STADELBAUER, *Naturraum Kaukasien*. In: Osteuropa. Berlin, 2015.
19. KALAVSZKY Zsófia: *Alekszandr Szergejevics Puskin*. In: *A tizenkét legnagyobb orosz*. Szerk.: SZVÁK Gyula. Russica Pannonica. Bp., 2009.
https://www.russianstudies.hu/docs/A_tizenket_legnagyobb_orosz.pdf (2022. 12. 29.)
20. KENYERES Ágnes: Magyar életrajzi lexikon (Déchy Mór)
<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/d-750BB/dechy-mor-7514E/> (2023. 01. 06.)
21. KIRÁLY István–SZERDAHELYI István (szerk.): *Világirodalmi Lexikon*. 16. kötet. Akadémiai Kiadó. Bp., 1986.
https://adt.arcanum.com/hu/view/VilagirodalmiLexikon_16/?query=%C3%BA%taz%C3%A1si%20irodalom&pg=217&layout=s (2022. 12. 27.)
22. KOVÁCS Bálint: *Az elképzelt őshaza – Az örmény főváros, Ani mint emlékezeti hely*. In: Világtörténet, 2014(3).
23. KRÁNITZ Péter Pál: *A kaukázusi magyarság gondolata a 19. században*. In: Világtörténet, 2014(3).
24. KRÁNITZ Péter Pál: *Magyarok a Kaukázusban*. Országos Széchényi Könyvtár, Örmény Kulturális Központ. Bp., 2016.
https://kisebbssegkutato.tk.hu/uploads/files/olvasoszoba/ormeny/Kaukazu2017_01_16_resz.pdf (2022. 12. 28.)
25. Lars KARL: *Egy meg- és kitalált lázadó. Samil imám esete az Orosz Birodalommal és a Szovjetunióval, 1859–1953*. In: Világtörténet. 2014(3).
26. Manfred LINK: *Der Reisebericht als literarische Kunstform von Goethe bis Heine*. Universität Köln, 1963.
27. Manfred QUIRING: *Pulverfass Kaukasus: Konflikte am Rande des russischen Imperiums*, Links Verlag, 2009.
28. Meliné PEHLIVANIAN, Az örmény bibliai nyomtatás korai története. In: *Isten lélegzete. Az örmény Biblia és vallásgyakorlat másfél évezrede*. Szerk.: KOVÁCS Bálint–VAHE Tachjian. L’Harmattan Kiadó. Bp., 2021.
29. MIHÁLYI Dorottya: *Az útleírás mint történeti forrás?*

- <https://ujkor.hu/content/az-utleiras-mint-torteneti-forras> (2022. 12. 27.)
30. NAGY Kornél: *Túlélésre kényszerítve – Az örménység az újkor hajnalán*. In: Világtörténet, 2014(3).
 31. NIEDERHAUSER Emil–FONT Márta–SZVÁK Gyula–KRAUSZ Tamás: *Oroszország története*. Pannonica Kiadó. Bp., 2001.
 32. ÖZE Sándor: „*Virrasztó darvak*” – *Tanulmányok a Dél-Alföld történetéből*, Budapest, Norma Kiadó 2009, 32; 115.
 - <https://mek.oszk.hu/13600/13670/13670.pdf> (2022. 12. 28.)
 33. PÁPAY György: *Benedict Anderson: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. In: Szépirodalmi Figyelő, 2007(4), 41–43.
 - http://www.szepirodalmifigyelo.hu/pdf/2007/07-4-014_anderson-papay.pdf (2022. 12. 28.)
 34. Peter HULME–Tim YOUNGS: *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Cambridge University Press, 2002.
 35. PETRÁS Éva: *Kisajátított idő, kisajátított tér – Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. In: Pannonhalmi Szemle, 2008(3).
 36. Pietro SHAKARIAN. *Introduction*. In.: Baron August von HAXTHAUSEN. *Transcaucasia and the Tribes of the Caucasus*. Gomidas Institution. 2016.
 37. Ronald Grigor SUNY: *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*. Indiana University Press, 1993.
 38. Grigor Grigor SUNY: *Tiflisz – Az etnikai politikai olvasztótégelye, 1860–1905*. In: Világtörténet, 2014(3).
 39. SZ. BÍRÓ Zoltán: *Konfliktusok a Kaukázus térségében*. In: História, 2008(8).
 - https://adt.arcanum.com/hu/view/Historia_2008/?pg=246&layout=s
 40. VADÁSZ Sándor: *19. századi egyetemes történelem 1789–1914. Európa és az Európán kívüli országok*. Osiris Kiadó. Bp., 2020.
 41. Winfried LÖSCHBURG: *Von Reiselust und Reiseleid. Eine Kulturgeschichte*. Frankfurt a. M. Insel, 1977.
 42. Zaur GASIMOV: *Európa, a Turán és a Kelet között – Térkonceptiók a modern azerbajdzsáni történetírásban és politikában*. In: Világtörténet, 2014(3).

LEXIKON

1. Pallas Nagy Lexikona (Aragva)

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/a-a-13/aragva-1A9E/> (2022. 12. 29.)

2. Pallas Nagy Lexikona (Terek)

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/sz-183B4/terek-19885/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfMiJdfSwgInF1ZXJ5IjogInRlcmVrIn0> (2022. 12. 29.)

3. Pallas Nagy Lexikona (Kazbek)

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/k-E039/kazbek-E940/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfMiJdfSwgInF1ZXJ5IjogImthemJlayJ9> (2022. 12. 29.)